T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİYARBAKIR'DA İŞ DÜNYASININ SOSYOLOJİK ANALİZİ: 2000 YILI SONRASI

Nurtuba NURBAKİ
18920001

Danışman
Prof. Dr. Rüstem ERKAN

Diyarbakır- 2021

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİYARBAKIR'DA İŞ DÜNYASININ SOSYOLOJİK ANALİZİ: 2000 YILI SONRASI

Nurtuba NURBAKİ
18920001

Danışman
Prof. Dr. Rüstem ERKAN

Diyarbakır- 2021

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Diyarbakır'da İş Dünyasının Sosyolojik Analizi: 2000 Yılı Sonrası" adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

..../..../.....

Nurtuba NURBAKİ

ÖNSÖZ

Bu çalışma genel bakış açısı ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ni, bölgesel olarak ise; Diyarbakır'da iş dünyasıyla iktidar arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Bu bağlamda çalışma, büyük ölçüde Diyarbakır'da iş insanlarının sosyolojik analizi üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışma da Türkiye'nin ekonomik gelişimini de ele almakla birlikte Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik yapısındaki değişimine odaklanılmaktadır. Diyarbakır kültürel açıdan birçok etnik kimliği, medeniyeti bünyesinde barındıran kozmopolit bir kent olmasının yanı sıra, ekonomik açıdan da kervansaray, han ve ticaret yollarının geçtiği ekonomik anlamda canlı bir kenttir. Ancak günümüzde Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde geri sıralarda yer almasının sebebi, siyasi açıdan kuşatıcı ve dışlayıcı perspektif üzerinden değerlendirilebilir.

Bilindiği üzere siyasal alan ile ekonomik alan arasında göz ardı edilemez bir etkileşim söz konusudur. Siyasal alanla paralel ilerleyen iş insanı, daha hızlı refaha ulaşır. Ancak siyasal alanla çatışan iş insanı, ekonomik yönden ilerleme konusunda zorluklar yaşamaktadır. Bu anlamda çalışmamızda 2000 yılı sonrası Diyarbakır'da yaşanan, önemli siyasal gelişmeler ile ekonomi arasındaki bağlantı incelenecektir. Bu noktada iş dünyasında yaşanan değişimlerin politik unsurlardan bağımsız olmadığı da ifade edilebilir.

Tez konusunun seçilmesi, çalışmanın yürütülmesi ve bir sosyoloğun nasıl çalışması gerektiği hususunda yol gösterici olarak, desteğini esirgemeyen tez danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Rüstem ERKAN'a varlığı ve katkıları için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Sosyoloji alanında yaşadığım her türlü sıkıntıya çözüm arayan ve donanım kazanmamı sağlayan değerli lisans hocam Doç. Dr. Adem PALABIYIK'a minnettar olduğumu belirtmek isterim. Sosyoloji alanında farklı alanlara kanalize olmamı sağlayan Dicle Üniversitesindeki yüksek lisans hocalarımdan Prof. Dr. İnan KESER, Doç. Dr. Abdurrahim ÖZMEN ve Prof. Dr.

Naciye YILDIZ’a çalışma aracılığıyla faydalarından ötürü teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bana olan inançlarından dolayı desteklerini esirgemeyen aileme de sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Nurtuba NURBAKİ

Diyarbakır

ÖZET

Bu tez, tarihsel süreç içerisinde Türkiye'nin ekonomik anlamda iş dünyasının işleyişi ve iş dünyasının aktörü olan iş insanın oluşumunu ve gelişimini temel alarak yaşanan süreçleri, Diyarbakır İli üzerinden değerlendirmektedir. Tez konusunun ortaya çıkışı ekonomi alanı ile siyasi alan arasında organik bir bağın olduğunun varsayımıdır. Bu açıdan tezde yer alan ekonomi ve siyasal alanlar, sosyoloji alanıyla bağlantılı bir biçimde ele alınmıştır.

Genel anlamda tez, ekonomi ve sınıfların oluşumunda müdahaleci bir devlet yapılanmasının söz konusu olduğu görüşüne dayanarak oluşturulmuştur. Bu bağlamda özel olarak Diyarbakır'ın ekonomik durumunun şekillenmesinde etkili olan süreçleri ele almaktadır. Çalışmada Diyarbakır'ın iş dünyası analiz edilirken siyasal süreçlerdeki değişimlerle ilişkili incelenmiştir. Diyarbakır'da 2000 yılı sonrasında yaşanan süreçleri, ekonomi ve siyaset yansımalarını anlamlandırmasını hedeflemektedir. Böylelikle siyasal alanın iş dünyasındaki belirleyiciliği ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bu anlamda çalışma, politik alan ile ekonomik alan arasındaki ilişkiyi sosyolojik açıdan değerlendirme hususunda önem taşımaktadır. Tezin uygulama alanında yer alan aktörler Diyarbakır İlinde iş dünyasında söz sahibi olan kişilerdir. Uygulama kısmında yer alan iş insanlarıyla görüşme formu üzerinden yarı yapılandırılmış, görüşme tekniği uygulanmıştır. Böylece Diyarbakır'daki iş dünyasının genel profili oluşturulmuş ve 2000 yılı sonrasında siyasal ve şiddet gerilimlerinin ekonomiye yansıması analiz edilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Ekonomi, Diyarbakır'da İş İnsanı, Diyarbakır'ın İş Dünyası, Siyaset, Sosyal Sınıf, Tabaka,

ABSTRACT

This thesis evaluates the processes experienced in the historical process based on the formation and development of the business person, who is the actor of the business world and the business world in the economic sense of Turkey, through the province of Diyarbakir. The emergence of the thesis topic is the assumption that there is an organic link between the economic field and the political field. In this respect, economics and political fields in the thesis are dealt with in connection with the field of sociology.

In a general sense, the thesis was created based on the view that there is an intrusive state structure in the formation of economics and classes. In this context, it deals with the processes that are particularly effective in shaping the economic situation of Diyarbakır. when The business world of Diyarbakir which handled in the study was analyzed, it studied in relation to changes in political processes. It aims to make sense of the economic and political reflections of the processes experienced after 2000 in Diyarbakir. Thus, the determinant of the political field in the business world is tried to be revealed. In this sense, the study is important in evaluating the relationship between the political field and the field of economy in sociological terms. The actors in the field of application of the thesis are people who have a say in the business world in Diyarbakır. The semi-structured interview technique was applied through the interview form with the business people in the application section. Thus, the general profile of the business world in Diyarbakır was created and the reflection of political and violent tensions on the economy after 2000 was analyzed.

Keywords

Economy, Business Person in Diyarbakır, Business World of Diyarbakır, Politics, Social Class, Stratum

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
TABLO LİSTESİ ..... **VII**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **VIII**
KISALTMALAR ..... **IX**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE TEKNİĞİ

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ **6**
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI **7**
1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ **8**
1.4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ (VARSAYIMLARI) **8**
1.5. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI **9**
1.6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE VERİ TOPLAMA ARAÇLARI **9**

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

2.1. SOSYAL TABAKA KAVRAMI **11**
2.2. SOSYAL SINIF KAVRAMI **15**
2.3. BURJUVA/ÜST SINIF **21**
2.4. İŞÇİ SINIFI **23**
2.5. ORTA SINIF **25**
2.6. SINIF ALTI/ ALT SINIF **29**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRKİYE'DE SOSYAL SINIFLAR

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SERMAYE BİRİKİMİ VE SINIFLAR 33
3.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE SERMAYE BİRİKİMİ VE SINIFLAR 39
3.2.1. Erken Cumhuriyet Döneminde Sermaye Birikimi ve Sınıflar (1923-1946) 39
3.2.2. Çok Partili Dönemde Sermaye Birikimi ve Sınıflar (1946- 1990) ... 43
3.2.3. 1990- 2020 Arası Türkiye Cumhuriyeti'nde Sermaye Birikimi ve Sınıf 49
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
DİYARBAKIR'IN TARİHSEL GELİŞİMİ VE İKTİSADİ HAYATI
4.1. DİYARBAKIR'IN TARİHİ 55
4.2. DİYARBAKIR'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI 57
4.2.1. Diyarbakır'daki İş Dünyası 61
4.3. DİYARBAKIR'IN SİYASİ YAPISI 63
BEŞİNCİ BÖLÜM
ARAŞTIRMANIN UYGULANMASI
5.1. İŞ İNSANLARININ SOSYAL KÖKENİ 68
5.2. DİYARBAKIR'DA İŞ İNSANININ SOSYOLOJİK ANALİZİ 70
5.2.1. Sosyo-Demografik Yapı 70
5.3. DİYARBAKIR'DA SİYASAL VE SOSYAL DEĞİŞİM İÇERİSİNDE SERMAYENİN BİRİKİMİ 86
5.3.1. Politik Alanın Ekonomik Alana Etkisi: Sermaye Ürkektir 86
5.3.2. 2000 Yılı Öncesi ve Sonrası İktisadi Durum 92
5.3.3. Çözüm Sürecinde Diyarbakır'daki İktisadi Gelişim 93
5.3.4. Sur Olaylarının Diyarbakır'ın Ekonomik Gelişimine Yansıması 97
5.3.5. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin İş Dünyasına Yansıması .. 99
5.3.6. Gayrimüslimlerin Diyarbakır İktisadına Etkisi 101
SONUÇ 102
KAYNAKÇA 108
EKLER 117

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Cinsiyet 70
Tablo 2: Medeni Durumunuz 71
Tablo 3: Eğitim Düzeyi 72
Tablo 4: Doğum Yeriniz 73
Tablo 5: Oturulan Konut Tipi 75
Tablo 6: Faaliyet Alanının Kurulduğu Dönem 75
Tablo 7: İthalat ve İhracat Durumu 76
Tablo 8: Devlet Teşvikinden Yararlandınız Mı? 84

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

Şekil 1: Wright'ın Sınıf Yapısı Şeması 28
Şekil 2: Wright'ın Sınıf Yapısı 29
Şekil 3: Diyarbakır'da Partilerin Oy Dağılımı 66
Şekil 4: Diyarbakır'ın Eğitim Düzeyi 72
Şekil 5: 2006- 2011 Yılları Arası Türkiye ve Diyarbakır'ın İthalat Ve İhracat Durumu 78
Şekil 6: 2006- 2011 Yılları Arası Diyarbakır İlinin İthalat ve İhracat İstatistikler ... 79
Şekil 7: Diyarbakır'ın İthalat ve İhracat Yaptığı Ülkeler 80
Şekil 8: 2019-2019 Yılları Arası Diyarbakır ve Türkiye Karşılaştırmalı Dış Ticaret İstatistiği 81
Şekil 9: Yıllara Göre Karşılaştırmalı Türkiye ve Diyarbakır İhracat Durumu 81
Şekil 10: Karşılaştırmalı Diyarbakır ve Türkiye'nin İhracat Yaptığı Ülkeler 82
Şekil 11: Karşılaştırmalı Diyarbakır ve Türkiye'nin İthalat Yaptığı Ülkeler 83

KISALTMALAR

AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
AP	Adalet Partisi
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
ASKON	Anadolu Aslanları İş Adamları Derneği
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DEHAP	Demokratik Halk Partisi
DEP	Demokrasi Partisi
DİSİAD	Diyarbakır Sanayici İş adamları Derneği
DP	Demokrat Parti
DTSO	Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası
DTB	Diyarbakır Ticaret Borsası
EBK	Et ve Balık Kurumunun
GÜNSİAD	Güneydoğu Sanayici İşadamları Derneği
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HDP	Halkların Demokratik Partisi
HP	Hürriyet Partisi
HP	Halkçı Parti
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MDP	Milliyetçi Demokrat Parti
MSP	Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
SEGE	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasının
SEK	Süt Endüstrisi Kurumu
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
TOKİ	Toplu Konut İdaresi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜSKON	Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
YEMSAN	Yem Sanayi Anonimi Şirketi
YTP	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde, bütün toplumların farklılaşmış olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu farklılaşma toplumlarda yerleşik hayatla birlikte hiyerarşik bir sıralamaya da neden olmaya başlamıştır. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri insanlar arasındaki farklılaşma hem makro düzeyde hem de mikro düzeyde görülmektedir

Eşitsizlik ve tabakalaşmanın kurumsallaşması, kesin bir biçimde görünür olması, yerleşik hayat ve özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla gerçekleştirmiştir. İnsanlık tarihindeki bu eşitsizlik ve farklılaşmalar, sosyal bilimler literatüründe sosyal tabaka ve sosyal sınıf kavramlarıyla ifade edilmektedir.

Sosyal tabaka kavramı, sınıf kavramına göre daha eski ve daha kapsayıcı bir kavramdır. Sosyal tabaka kavramı sınıf kavramını da içermektedir. Sosyal tabaka kavramıyla soruna yaklaşanlar toplumda ikiden çok tabakanın olduğunu ileri sürerler. Bununla birlikte, tabaka kavramını kullananlar tabakalar arasında sömürüden çok bir dayanışmanın olduğunu, tabakalaşmanın zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu ve toplumun işleyişine bir katkı sağladığını belirtirler. Sosyal sınıf kavramını kullananlar ise tarihin her döneminde toplumun iki sınıftan oluştuğunu ve sınıflar arasında mücadelenin ve sömürünün olduğunu düşünerek hareket ederler. Sosyal sınıf kavramı basit anlamda yurttaşları servete göre ayırma anlamına gelmektedir. Ancak bu basit sınıf tanımlaması, sosyal sınıfın tanımlanması için yeterli değildir.

Sınıf kavramsallaşması konusunda Marx, iki temel sınıftan bahseder: Kapitalistler yani burjuvazi ve emekçiler yani proletarya. Marx'a göre "Şimdiye kadar ki bütün toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir." (Marx ve Engels,2018:52). Dolayısıyla sınıfsal çatışmayı tarihin hareket ettirici gücü olarak konumlandırmıştır. Weber, hiyerarşi tanımlamasında tıpkı Marx gibi ekonomik

farklılaşmanın esas unsur olduğu hususunda aynı görüşü paylaşmasına rağmen, tabakalaşmanın salt bir ekonomik farklılaşma olduğunu söylememiştir. Sosyal tabakalaşmanın ekonomik tarafı dışında iki farklı yönüne önem vermiştir: İktidar ve saygınlık (Ünal, 2013: 148). Dolayısıyla Weber'e göre; toplumsal tabakaların oluşumunda ekonomi faktörün yanında iktidar ve saygınlık faktörlerinin de kimliklendirici olduğunu öne sürmüştür. Bu bağlamda tabakalaşma ya da sınıfsal sistemlerde ekonomik güç esas unsur olmasına rağmen, çeşitli sosyal gerçekliklerden de etkilendiği söylenebilir.

Sosyal sınıfların ortaya çıkmasında, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi etkin olan güçlerdir. Fransız Devrimi, *burjuva* denilen üst sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır. İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi ise; *işçi sınıfının* ortaya çıkmasını sağlamıştır. Burjuva sınıfı, üretim araçlarına sahip ve yöneten ile paydaş konumda yer alırken, işçi sınıfı üretim araçlarından mahrum emek gücünü satan yani yönetilen konumda yer almaktadır.

Türkiye'de sosyal sınıfların oluşumunu anlayabilmek için, öncelikle Osmanlı İmparatorluğundaki sosyal sınıfların oluşumlarını ele almak gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, siyasi, sosyal, ekonomik, dini vb. topluma etki eden birçok sosyal gerçekliği Osmanlıdan miras almıştır. Cumhuriyetin öncesi ve sonrasına bakıldığında Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyal tabakaların şekillenmesi açısından benzerlikler görülmektedir. Sosyal sınıflar arasında özellikle burjuvazi yahut üst sınıfın oluşumunda, devlet müdahalesi her iki dönemde de etkin olmuştur. Bu noktadan hareketle Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Batı'ya benzeyen sınıfsal bir ayrımın olmadığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda burjuva sınıfının oluşmamasının sebepleri: Asya Tipi Üretim Tarzı, Osmanlı'da mülkün mutlak sahibinin devlet olması ve iktisadi bireyciliğin gelişmemesi gibi yaklaşımlarla açıklanabilir. Bu anlamda Batı toplumlarının tersine, oluşturulan sınıfsal sistemler hâkimdir. Bu doğrultuda devletin uyguladığı Varlık Vergisi, Milli Koruma Kanunu gibi birçok düzenlemenin yürürlüğe girmesi, aslında bağımsız bir üst sınıf değil, bağımlı bir sınıf oluşturduğunu göstermekte ve kanıtlamaktadır. Günümüzde de ekonomik anlamda siyasal alana bağımlı bir iş dünyası hakimdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar ekonomik ilerlemenin dönüşümü incelendiğinde; 1923 ve 1930 yıllarında tarımsal ekonomik faaliyet devam etmesinin yanı sıra, sanayi teşvikine yönelik faaliyetler de başlamıştır. 1930'lu yıllarda başlayan özendirme ve destekleme dönemi, yani 'Devletleştirme' politikası, 1950 yıllarına kadar hâkim bir politika olmuştur. Türkiye'de Devletçilik politikası, devlet denetimi ve gözetimi altında ekonomik gelişim şeklinde tanımlanabilir. Bu bağlamda ekonomik hayatın şekillenmesinde, devlet faktörü yahut siyasal alan faktörü belirleyici konumdadır. 1946 yılı Türkiye'de siyasi ve ekonomik anlamda değişimin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönem hem çok partili hayata geçilmiş hem de devletçilik politikası miladını doldurmuş olduğu söylenebilir. 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti, devletin ekonomik yaşamda etkinliğini, aktifliğini sınırlamakta ve özel girişimleri daha fazla desteklemektedir. Bu anlamda "liberal ekonomik yapı" hâkim kılınmak istenmiştir. Her ne kadar liberal ekonomik yapıdan bahsedilse de ekonomi faaliyetlerde devletin faal varlığı söz konusudur. 1960'lı yıllara gelindiğinde önemli sanayi burjuvazisi oluşmuş ve oluşturulmuştur. Bu yılların temelini atan birçok grup hala varlığını devam ettirmektedir. 1960 ve 1980'li yılları darbelerin olduğu yıllardır. Yaşanan bu durumlar elbette ekonomiyi de iş hayatını da etkilemiştir.

Her siyasi değişim ekonomik hayatta, iş dünyasında farklılıklara sebep olmuştur. 2000 yılı sonrasında yaşanan iktidar değişimi sosyal sınıflarda bulunan kişilerin konumunda değişime yol açmıştır. 2000 yılı sonrası "Anadolu Sermayesi" yükselişe geçmeye başlamıştır. Bu dönemden sonra MÜSİAD daha etkin ve önemli bir konuma ulaşmıştır. Siyasi iktidarın değişimi ekonomik alanda aktif olan kişi ve grupların değişimine yol açmaktadır. Bu durumun temel sebebi, tarihsel olarak görüldüğü üzere yönetici grupların ortak payda da buluşabileceği kişiler ve grupları yakınında istemesidir. Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde değişken ve oluşturulan bir üst sınıfın yönetici kesim tarafından belirlendiği görülmektedir. Bu noktadan hareketle merkezi siyasal veya yerel siyasal alana yakınlık, iş dünyası üzerinde etkilidir.

Tarihsel ilerlemeye baktığımızda; gerek Osmanlı İmparatorluğunda gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nde benzer biçimde farklılaşmanın ve tabakalaşmanın

yaşandığı görülmüştür. Yaşanan farklılaşma ve tabakalaşma süreçleri, araştırma alanını oluşturan Diyarbakır İlinde de bulunmaktadır. Çalışma bu bağlamda 2000 yılı sonrasında Diyarbakır'daki iş dünyasının analizi yoğunlaşmıştır.

Çalışmanın ***birinci bölümünde;*** araştırmanın planlanması bağlamında araştırmanın alanı, konusu, problemi, önemi, hedefleri, hipotezleri, evren ve örneklemi, sınırlığı ve yöntemi gibi hususlar ile çalışmanın kapsamı açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ***ikinci bölümünde;*** insanlar arasında oluşan çeşitlenmeyi; sosyal tabaka ve sosyal sınıf kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Tabakalaşma Giddens (2008:340)'ın tanımıyla "eşit olmayan insan grupları arasındaki yapısal eşitsizlikler" şeklinde tanımlanabilir. Çalışmada sosyal tabaka konusu Max Weber, Pierre Bourdieu ve Ralf Dahrendof gibi birçok düşünürün tanımlamalarından yararlanılmıştır. Sosyal tabaka konusunda Weber esas alınmaya çalışılmıştır. Weber, sosyal kategorilerin biçimlenmesinde birçok etkenin aktifliğinden söz eder. Çalışmada sınıf kavramın bağlamında, öncelikle sınıf kavramının kökeni ve ortaya çıkış süreçleri üzerinde durulmuştur. Çalışma sınıf kavramsallaşmasını Marx üzerinden yürütmüştür. Marx, sınıfsal sistemlerin oluşumunu üretim sürecindeki konuma göre ayırmaktadır. Ayrıca sosyal tabaka ve sosyal sınıf kavramı dışında burjuva, işçi sınıfı, orta sınıf ve alt sınıf kavramları da açıklanmaktadır. Özetle çalışmanın ikinci bölümünde çalışmanın kavramsal ve kuramsal boyutu, yani bu bölüm çalışmanın iskeletini oluşturmaktadır.

Çalışmanın ***üçüncü bölümünde;*** tarihsel olarak Türkiye'de sosyal sınıfların oluşumu üzerinde ilerletilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde tarihsel süreçte -Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar- etkili olan siyasal ve ekonomik sistemler belirli dönemler üzerinden ele alınmıştır. Çalışmada bu dönemler; "Osmanlı Devleti'nde Sermaye Birikimi ve Sınıflar", **"**Erken Cumhuriyet Döneminde Sermaye Birikimi ve Sınıflar (1923-1946)"**, "**Çok Partili Dönemde Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Sınıflar (1946- 1990)" ve **"**1990- 2020 Arası Türkiye Cumhuriyeti'nde Sermaye Birikimi ve Sınıf" şeklinde ele alınmıştır. Çalışmada bahsedilen dönemler içerisinde, siyasal olanla bağlantılı olarak ekonomi

dünyası incelenmekte ve ekonomi dünyasında etkili olan grupların oluşumunda siyasal olanın yeri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ***dördüncü bölümünde;*** Diyarbakır'ın tarihsel ve sosyo-ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Diyarbakır birçok medeniyete, millete, devlete, dine beşiklik yapmış kozmopolit bir coğrafyadır. Diyarbakır önemli ticaret ve kavşak yollarına, kervansaraylara ve hanlara sahip olması, ticari ve ekonomik anlamda tarih boyunca önemli bir konumda yer almasını sağlamıştır. Çalışmanın bu bölümünde özetle Diyarbakır'da ekonomik ilerleme incelenmeye ve ekonomik hayata katkı sağlayan faktörler değerlendirmeye çalışıldı. Ayrıca Diyarbakır'ın siyasal yapısı incelenmiştir.

Çalışmanın ***beşinci bölümünde;*** uygulama kısmı yer almaktadır. Görüşme formu aracılığıyla Diyarbakır İlindeki iş insanlarının sosyal kökeni incelenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda çalışmada baz alınan grup Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası üyeleridir. Çalışmaya katılan iş insanları üzerinde Diyarbakır'ın iş dünyasının profili oluşturulmaya ve ekonomik gelişmelerini etkileyen faktörler açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışma ışığında kentte yaşanan siyasal ve şiddet durumları kentin iş dünyasını etkilediği de değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ***sonuç bölümünde*** ise; çalışma sürecinde uygulama kısmında elde edilen veriler ve teorik olarak sağlanan bilgiler ışığında Diyarbakır'ın iş dünyasındaki değişim ve bu değişimde etkili olan süreçler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Uygulama kısmında ulaşılan bulgular ile Diyarbakır'ın iş dünyasının profili oluşturulmuştur. Çalışmada 2000 yılı sonrası yaşanan siyasal süreçler baz alınarak Diyarbakır'ın ekonomik gelişimi açığa çıkarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE TEKNİĞİ

Bu bölümde çalışmanın yöntem ve teknikleri anlatılacaktır. Sırasıyla araştırmanın konusu, problemi, amacı, önemi, hipotezi (varsayım), kapsam ve sınırlılıkları, yöntem ve veri toplama araçları açıklanmıştır.

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ

Çalışmanın esas olarak ortaya koymaya çalıştığı Diyarbakır İlinin, ekonomik hayatı ve değişimidir. Ancak çalışma genel bir çerçeve çizmek amacıyla başlangıç olarak, Türkiye'de ekonomik hayatın oluşumunda etkili olan faktörlerin açığa çıkarılması ve tarihsel süreç içerisinde ekonomik dünyanın oluşumunda etkili olan unsurları ele almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi, ekonomik alanda da Osmanlı Devleti geleneği yahut mirasını devralmıştır. Çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasal alan ve ekonomik alan arasında bağlantı ve ilişkileri değerlendirmektedir. Türkiye'de sınıfların oluşumunda devlet faktörü incelenmektedir. Ayrıca çalışmada belirli kritik dönemler belirlenerek, bahsi geçen dönemlerde Diyarbakır'daki sosyoekonomik yapı incelenmiştir. Bu anlamda genel bakışta Türkiye, özelinde Diyarbakır ili Ticaret ve Sanayi Odası üyeleri olan iş insanları üzerinden yürütülmeye çalışılmıştır.

Bu genel çerçeve içerisinde çalışma, siyasal olan ile sermayedar sınıf arasında gelişen ilişki bağlamında iki kesim arasındaki çatışma ve uzlaşma alanlarının belirlenmesinde etkili olan faktörlerin yanı sıra Türkiye'de sınıfların oluşumunda iktidarın etkisinin olması çalışmanın problemlerindendir. Çalışma Diyarbakır ilinde yürütülmesi ve Diyarbakır İlinin siyasal görünümü genel siyasal alan ile yakınlık göstermemesinden kaynaklı, ekonomik alan ile siyasal alan arasındaki belirsizlik yahut soru işaretleri çalışmanın bir diğer problemini oluşturmaktadır.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Diyarbakır'da İş Dünyasının Sosyolojik Analizi: 2000 Yılı Sonrası başlıklı bu çalışma; ekonomik hayat ve siyasal olan arasındaki çatışma ve bağdaşma durumlarını değerlendirmektedir. Aynı zamanda Diyarbakır'da iş hayatına atılım süreçlerinde yaşanan eşitsizlik, bölgesel sorunlar, politik uygulamaların yerel üzerindeki etkisi ve karar alıcıların aldığı kararların ekonomik hayata etkisi gibi politik olan ile iş insanı arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Türkiye ekonomik hayatının oluşumunda, Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar belirli etkenler, ekonomik gelişime yön vermiştir. Özellikle devlet etkeni kişilerin ekonomik gelişimini ilerletmesinin yanı sıra geriletmesine de neden olduğu söylenebilmektedir. Bu anlamda iktidarda olan siyasi partiler ve ekonomik hayatta etkili olan kişiler üzerinden analiz yapılabilir. Çalışmanın amacı da tam olarak bahsedildiği gibi Türkiye Cumhuriyeti'nde iş dünyasıyla siyaset arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır. Bu çerçevede şu sorulara cevap aranmıştır:

- Osmanlıdan günümüze Türkiye'de mülkiyet ve devlet arasında nasıl bir ilişki vardır?
- İş insanlarının iktidarda olana yakınlık göstermesi ekonomik alanda etkinlik konusunda ne ölçüde etkilidir?
- Diyarbakır'da sosyal sınıfların oluşumunda devletin rolü nedir?
- Diyarbakır'da sermaye birikiminde etkili olan etmenler nelerdir?
- Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de gelişmişlik düzeyi açısından iller arasında üst sıralarda yer alan Diyarbakır'ın, günümüzde sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinde daha alt sıralarda yer almasının sebebi nelerdir?
- 2000'li yıllardan sonrasında Diyarbakır'da iş dünyasında nasıl bir değişim yaşanmaktadır?
- Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik yapısında Çözüm Süreci nasıl etkili olmuştur?
- Diyarbakır'da kadınların iş dünyasındaki konum ve rolleri nasıldır?

Bu sorular üzerinde çalışmanın amacı belirlenmiştir. Çalışmada aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan ekonomik yapıdaki değişmenin, Diyarbakır üzerindeki etkisi de değerlendirmeyi amaçlanmaktadır.

1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Geçmişten günümüze Diyarbakır'da ekonomik alanda ve mülkiyet ilişkilerinde belirgin değişimler yaşanmaktadır. Bu hususta özellikle devletin uyguladığı politikalar, Türkiye'de sınıfların oluşmasında ve ekonomik hayatın değişmesinde etkili olmuştur. Devlet ekonomik hayatı bariz bir şekilde yönlendirmekte ve yönetmektedir. Çalışmanın önemi bu noktada açığa çıkmakta, iş dünyasının gelişimi doğal süreçlerle olmadığı ve baskın olan siyasal uzamın etkinliğini gün yüzüne çıkarmakta fayda sağlayacaktır. Çalışma Diyarbakır ilindeki sermayenin birikimi ve kullanımı açısından etkili olan faktörleri açığa çıkarmaya çalışmaktadır. Kısaca bu çalışma Diyarbakır ilinin, ekonomik gelişimini belirlenmesinde temel yönlendirici gücü saptamaya katkı sağlayacaktır. Ayrıca çalışma aracılığıyla Diyarbakır'ın siyasal kimliğinin ekonomisi üzerine etkisi çalışmanın önemini yansıtmaktadır.

1.4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ (VARSAYIMLARI)

- Siyasal alanda yaşanan değişmeler ekonomik alanı da belirlenmektedir.
- Merkezi iktidarın almış olduğu kararlar Diyarbakır'ın ekonomik yapısını etkilemektedir.
- Çözüm Süreci dönemi Diyarbakır'da ekonomiye ve iş dünyasına olumlu katkı sağlamıştır.
- Diyarbakır'da her dönem siyasal gerginlik ve şiddet iş dünyasını olumsuz etkilemiştir.
- Yerel ya da merkezi siyasi güce yakınlık ve uzaklık iş dünyası üzerinde etkili olmaktadır.
- Diyarbakır'da iş insanlarının büyük çoğunluğu Diyarbakır kökenlidir.
- Diyarbakır'da iş insanlarının eğitim düzeyi Diyarbakır'ın eğitim düzeyine göre daha yüksektir.
- Diyarbakır'da iş insanları arasında kadınların oranı azdır.

1.5. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Araştırmanın kapsamı ve sınırlılıkları, çalışmanın amaçları doğrultusunda belirlenmektedir. Çalışma; Türkiye Cumhuriyeti ekonomik değişimi bağlamında tarihsel olarak dönüşümü ele almakla beraber, esas vurguladığı konu Diyarbakır'ın ekonomik gelişiminde etkili olan etmenler ve süreçlerdir. Dolayısıyla çalışma; Türkiye'yi ele aldığı gibi, Diyarbakır ilindeki ekonomik farklılaşmayı ve sınıfların oluşumu açısından kapsayıcı bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Ancak çalışmanın önemli bir sınırlılığı, Türkiye ekonomi konjonktürünün tamamından ziyade Diyarbakır ili üzerinden bir değerlendirme yapılarak, çalışma sınırlandırılmıştır. Bu açıdan çalışmanın teorik metni kapsayıcı bir nitelikte iken, uygulama alanında sınırlandırılmış, böylece daha net veriler elde edilmeye çalışılmıştır.

1.6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Kuramsal ve tarihsel açıdan sosyal farklılaşmalarının oluşumu ve ekonomik hayatın gelişimi yazılı metinler üzerinden, literatür taraması yapılarak oluşturulmuştur. Çalışmanın Diyarbakır bölümünde; Dicle Üniversitesi'nin, Diyarbakır Kütüphanesinden yararlanılmıştır. Ayrıca çalışmada yer alan bazı veriler Karacadağ Kalkınma Ajansı ve Türkiye İstatistik Kurumu'ndan alınmıştır. Böylelikle kuramsal ve tarihsel alt yapı oluşturulmuş ve alan araştırması sürecine geçilmiştir.

Araştırma alan araştırması yahut uygulama kısmı, Haziran – Ekim 2020 tarihleri arasında araştırmacının kendisi tarafından yapılmıştır. Araştırmanın uygulama alanı Diyarbakır ilinde yürütülmüştür. Alan araştırması hususunda Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO), Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Kadın Meclisi, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB/Diyarbakır) gibi Diyarbakır'ın ekonomik gelişiminde etkili olan kurumlardan ve kuruluşlardan gerekli yardımlar alınmıştır. Görüşülenlerle, soru cetveli baz alınarak, 'yarı yapılandırılmış' görüşme tekniği uygulanmıştır. Çalışmaya seçilen görüşülenler DTSO'nun üyelerinden oluşturulmuştur. DTSO'ya kayıtlı üyelerin cinsiyet dağılımı temel alınarak çalışmada 15 erkek ve 5 kadın görüşülen seçilmiştir. Böylelikle çalışmanın örneklemi, evreni temsil etmiştir. Çalışmanın uygulama kısmında, görüşülenlerle yüz

yüze gerçekleştirilmiştir. Böylece çalışma için gerekli olan veriler elde edilmiştir. Çalışmada görüşülenlerden elde edilen veriler italik yazı stiliyle çalışmaya dahil edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Çalışmanın bu bölümünde; toplumların oluşmasını sağlayan insan grupları, aksi olmayacak bir biçimde hiyerarşik sistemin içinde belirli konumlarda yer aldığı belirtilmektedir. Toplumdaki bu hiyerarşik sistemi açıklarken sosyal tabaka, sosyal sınıf, burjuva sınıfı, işçi sınıfı, orta sınıf ve alt sınıf kavramlarından yararlanılmaktadır. Böylelikle çalışmanın kavramsal ve kuramsal boyutu oluşturulmuştur.

2.1. SOSYAL TABAKA KAVRAMI

İnsanlık tarihi süresince, toplumsal farklılaşmanın, tabakalaşmanın ve eşitsizliğin var olmadığı bir toplumu düşünmek ütopik bir yanılsamadır. Sosyal çevrede yahut toplumda insan kategorilerinin belirli bir hiyerarşik düzen içinde sıralandığı sisteme, 'toplumsal tabakalaşma' denilmektedir (Ünal, 2013: 137). Sosyal tabaka neredeyse her toplumda var olan bir durumdur. Sosyal tabaka genel olarak sermaye ya da mal varlık üzerinden düşünülür, ancak esas olarak sosyal tabaka cinsiyet, yaş, siyasi, dini, ekonomik gibi sebeplerle de ortaya çıktığı söylenebilir. Bu anlamda sosyal tabakayı etkileyen çeşitli faktörlerin olmasının yanında, bu faktörler dönemlere ve toplumlara göre farklılık göstermektedir. Böylelikle "tabakalaşma, eşit olmayan insan gruplanmaları arasındaki yapısal eşitsizlikler şeklinde tanımlanabilir" (Giddens, 2008: 340). Dolayısıyla sosyal tabaka sadece burjuva ve proletarya arasında olan sermaye sistemiyle alakalı değildir. Ayrıca her iki grubun kendi aralarında cinsiyet, etnik grup gibi sermaye ölçekli olmayan ayrımlar üzerinden de okunabilir.

Eşitsizlikler, yapılandırılmış bir 'tabakalaşma' sistemi üzerinden, bütün toplumların kumaşını etkilemiştir. Tabakalaşma sistemi; toplum veya grup içindeki bütün bireyleri, eşit olmayan bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Tıpkı jeologların

kayalar üzerinde yaptığı sınıflandırma gibi, toplumsal tabakalar da insanları düşükten yükseğe doğru sınıflandırmıştır. Dört çeşit tabakalaşma vardır: Kölelik, kast sistemleri, feodal sistemler ve sosyal sınıf sistemleri (Newman, 2013: 150). Bahsedilen dört bölünme, insanlık tarihi içerisinde ortaya çıkmıştır. Kölelik, tarihin en eski tabakalaşma biçimidir (Ünal, 2013: 139). Kölelik; bazı kişilerin ötekilerin malı konumunda olduğu bir ekonomik eşitsizlik biçimidir (Newman, 2013: 150). Dolayısıyla kölelik; kişinin bir ürün gibi kullanılması anlamına gelmektedir. Kast; Hindistan alt kıtasındaki kültürlerle özdeşleşmiş bir tabakalaşma şeklidir (Ünal, 2013: 141). Kast sistemi, geleneksel olarak kişilerin hayat tarzını, statüsünü ve meslek seçimini belirler. Feodal sistem yerine toprak ağalığı sistemi de söylenebilir. Bu sistem, genellikle endüstri öncesi dönemde görülür. Bu sistemde bireyler toprak sahibi ve asil oldukları için yüksek statüye sahiptirler. Sosyal sınıflar veya sınıf sistemler, sanayileşmiş toplumların tabakalaşma sistemidir. Toplumsal sınıflar, servet ve gelir bakımından toplumda birbirine benzer ekonomik konumu paylaşan kişilerin oluşturduğu gruptur. Bu anlamda sınıf bir bakıma ekonomik bir tabakalaşma sistemi gibidir (Newman, 2013: 150-152). Dayandıkları esas unsur ekonomi olmasına karşın ekonomiyi aşan bir niteliğe sahiplerdir. Sınıflar 17. yüzyılda sanayi toplumlarının belirleyici faktörleridir. Sınıfları üst sınıf, emekçi sınıf ve orta sınıf ya da orta sınıflar gibi birçok katmana ayırmak mümkündür (Ünal, 2013: 144-145).

Sosyal tabaka teorisi, Weber teorisini ortaya çıkardığından bu yana toplumsal katmanlaşma yahut toplumsal tabakalaşma teorisi olarak bilinmektedir. Weber, statüler ve etnik katmanlaşma başta olmak üzere, sınıf dışındaki farklı katmanlaşma biçimlerini ön plana çıkarmıştır (Edgel, 1998: 20-21). Weber toplumsal tabakalaşma konusunda Marx ile aynı görüştedir. Özellikle ekonomik farklılaşmanın tetikleyici bir unsur olduğu görüşünde hemfikirdir. Fakat Weber, "Marx'ın aksine toplumsal tabakalaşmanın, ekonomik yönü dışında iki yönüne de dikkat çekmiştir: İktidar ve saygınlık" (Ünal, 2013: 148). Dolayısıyla onun için sosyal tabakaların oluşumunda, ekonominin yanı sıra iktidar ve saygınlık ögeleri de belirleyici unsurlardır.

"Weber, bir sınıfı; "ilkin yaşam şanslarının belirli bir nedensel bileşeni, ikinci olarak bu bileşen, gelir sağlamak için mallara ve fırsatlara sahip olmada, tamamıyla ekonomik çıkarlar tarafından temsil edildiği ve son olarak bu bileşen, mal

veya emek piyasasının koşulları içinde temsil edildiği ölçüde ortak olan" insanların bir kategorisi olarak tanımlanır" (Coser, 2008: 211).

Ayrıca Weber (2012: 423), *Ekonomi & Toplum* adlı kitabında "'sınıf durumu' ya da 'tabakalaşma durumunu' malların tedariki, hayatta bir makam elde etme ve içsel tatmin bulma ile ilgili tipik bir olasılık şeklinde tanımlar. Sınıf ona göre aynı durumdaki kişiler bütünü anlamına gelmektedir".

Weber tabakalaşma kavramının, ortak sınıfsal koşulları paylaşan herhangi bir insan topluluğu olduğunu ileri sürer. O sınıfı şöyle tanımlar:

"Sınıf tipik bir mal arzı, dışsal yaşam koşulları ve kişisel hayat deneyimleri fırsatıdır; bu fırsat, belirli bir ekonomik düzende gelir sağlamak adına malların ve becerilerin tasarruf altına almak için sahip olunan gücün miktarı ve çeşidi veya bu gücün yokluğu tarafından belirlenir" (Edgel, 1998: 22). Weber, tabakayı "ortak payda içinde yer alan insanlar toplamı" olarak değerlendirir. Ancak bu ortak payda içerisinde olan kişiler, topluluğunu belirleyen belirli toplumsal, siyasi, ekonomik gibi sosyal gerçeklik unsurları vardır.

Weber'e göre sınıf; ekonomik bir olgu, yani kişinin piyasadaki konumuyla belirlenmektedir. Mülk sahipliği ile mülk sahibi olmamanın, tüm sınıfsal durumlar açısından esas kategoriler olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca eğitim ve mülkiyete göre belirlenen olumlu ve olumsuz ayrıcalıklara sahip çok sayıda sınıf ve statü gruplarını değerlendirmektedir (Edgel, 1998: 23-24).

Pierre Bourdieu, sosyal kategorilerin oluşumunda daha çok Weberyan, yani tabakalaşma açısından yaklaşmıştır. Dolayısıyla sosyal kategorilerin oluşumunda birden fazla unsurun etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bourdieu'nün bakış açısına göre; günümüz toplumlarında sosyal tabakaların belirlenmesinde, yaşam tarzı, tüketim alışkanlıkları, hobiler gibi unsurlar etken konumdadır. Bourdieu'nün 'habitus' kavramı bağlamında tabakalaşma açıklanabilir. Bourdieu "*Ayrım*" kitabında, belirli sınıf durumu deneyimi, bireylere belirli bir yatkınlar setini dayatan sosyal uzaydaki verili bir konumu karakterize eder. "Yapısal veya sınıfsal bir konumu paylaşan bireyler, kendi toplumsal pratiklerini yapılandıran ortak bir

habitusu üreten -kılavuzluk sağlayan ve sınırlayan, ancak aynı zamanda bireysel yeniliği mümkün kılan- benzer, tekrarlanan deneyimler yaşarlar" (Bourdieu, 2015: 20).

Bourdieu habitus kavramı dışında, sermaye kavramı üzerinden de sosyal tabaka sistemini oluşturmaktadır. Bourdieu toplumsal sınıfların sosyal evrende bulunduğu yeri belirlemek amacıyla 'sermaye' kavramı üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Dört çeşit sermayeden bahseder: Ekonomik sermaye, kültürel sermaye, sosyal sermaye ve simgesel sermaye (Ünal, 2013: 156). Bahsi geçen her sermaye türü sosyal uzay içerisinde kişinin konumunu ifade etmektedir.

Bourdieu (1995: 28), sosyal tabaka kavramını "Var olan bir toplumsal uzamdır, içinde, her halükârda, sınıfların sanal durumda, net olmayan çizgiler halinde, verili olarak değil de yapılması söz konusu olan bir şey halinde, var oldukları bir farklılıklar uzamıdır". Sosyal tabakayı uzam içerisindeki farklılaşma şeklinde tanımlamıştır.

Sosyal tabaka, bahsedildiği üzere; hemen hemen her toplumda var olan bir olgudur. Dahrendorf'a göre sosyal tabaka bazı durumları istenir ya da arzulanır, bazı durumları da istenmez ya da arzulanmaz olarak kategorilere bölen normlardan ortaya çıkar (Ünal, 2011: 64). Dahrendorf her toplulukta insanların nasıl davranmalarına yönelik normlar ve bunlara uymamaları durumunda ayrıma tabi tutulmaktadırlar. Dahrendorf bu normların sosyal tabakanın esası ve güç kaynağı olduğunu belirmiştir (Ünal, 2013: 153). Dolayısıyla Dahrendorf otorite ilişkileri içerisinde analize tabi tutmuştur (Wright, 2016: 75). Bu bağlamda Dahrendorf, sosyal tabakayı insanların toplum ile uyumlu hareketini ve uyumlu olmama durumunda tabi olunan ayrım üzerinden değerlendirmektedir. Tabakalaşmanın esas hareket noktası yahut güç odağını normlara dayandırmaktadır.

Sosyal tabaka kavramı, çalışmada birçok sosyal bilimcinin bakış açısı üzerinden değerlendirilmeye çalışıldı. Tabakalaşma, insanlık tarihi boyunca mülkiyet, statü, sermaye, güç, iktidar gibi faktörlerden dolayı sosyal kozmoslar içerisinde insanlar eşitsiz konumlarda yer almışlardır. Dolayısıyla her sosyal yapı içinde birtakım güç eşitliğinin olmadığından ötürü, tabakalar oluşmaktadır. Tabaka

kavramına sömürü temelli bir bakış açısından ziyade, fonksiyonalist bir bakış açısı hâkimdir. Bu anlamda tabakalaşma kavramı genel olarak "sağ gelenek" tarafından kullanımı daha fazla tercih edilmektedir. Toplumsal yapı içerisinde görünür ya da görünmez şekilde bulunan eşitsizlikler toplumsal tabakanın oluşmasını etkilemiştir. Eşitsizliği tanımlamak için başlıca iki kavram üzerinde durulabilir: Bu kavramlardan bir, sosyal tabaka iken, bir diğeri sosyal sınıf kavramıdır.

2.2. SOSYAL SINIF KAVRAMI

Tarihsel evrim içinde özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla, sınıf kavramı da ortaya çıkmıştır. Sınıf, sosyoloji terimleri arasında tartışmalı ve çatışmalı bir kavram olmasının yanı sıra, sosyolojide yahut sosyal bilimlerde sık başvurulan sınırları sosyal gerçekliliklere göre farklılık gösteren, tanımlanmasında birçok faktörün etkili olduğu bir kavramdır. Bu anlamda sınıf kavramı, siyasi, eşitsizlik, eğitim, aile, din, kültürel, sağlık, iş ve tüketim gibi sosyolojisinin işlevsel olduğu hemen hemen her alanda işlev görmektedir. Dolayısıyla sınıf kavramı, sosyolojinin kapsadığı birçok konunun anlaşılmasında ve çözümlemesinde yardımcı bir öğe olarak görülebilir. Ancak genel literatürde sosyal bilimciler toplumların iktidar yapısını ve güç ilişkilerini çözümleme anlamında 'eşitsizlik' kavramından faydalanarak 'sınıf' kavramı üzerinde durmaktadırlar. Sınıf kavramı sözlükteki anlamı önemli olmasına karşın, toplumsal gerçeklikten bağımsız salt bir sözlük tanımlaması yapmak sosyolojik bir çalışma için yeterli olmayacaktır. Bu anlamda sınıf tanımlaması yapılırken hem sözlük hem de toplumsal geçişler veya toplumun değişiminde etkili olan önemli vakalar göz önünde bulundurarak değerlendirilmesi gerekir.

Philippe Beneton, sınıf sözcüğünün değişim/ kavramsallaşma sürecinde ilkin 18. yüzyıl sonundan itibaren İngiltere'de, sonrasında 19. Yüzyıl itibariyle diğer Avrupa ülkelerinde meydana gelmiştir. Sınıf kavramı toplumsal ayrım ve ilişkileri farklı düşünmenin açıklayıcısı konumuna geldi. Philippe Beneton *Toplumsal Sınıflar* isimli eserinde sınıf kelimesinin kökenini:

"Sınıf kelimesi (classe) Fransızcaya 14.yüzyıl, İngilizceye ise (class) 16. yüzyılda girmiştir. Her ikisine de Latince "classis" sözcüğünden gelir; "Classis" sözcüğü ise yurttaşların sahip oldukları servete göre ayıran çeşitli sınıflandırmaları

belirtirdi" (Beneton,1991: 9). Bu anlamda sınıf sözcüğü toplumsal farklılıkları gelir üzerinden oluşan farklılıklar ile bağlantılı olarak açıklamaktadır. Ekonomik farklılaşma, sınıfların belirlenmesinde önemli bir etken olduğunu ifade edilebilir.

"Sınıf kavramı, başlangıçta Roma halkının mali ve askeri amaçlarla, mülk temeline dayalı olarak bölünmesi anlamına geliyordu. Modern öncesine ait olan bu kullanım, sınıfların sosyal düzende paylaşılan bir sınıflandırmayı miras alan sabit bir kullanımdır" (Edgel, 1998: 11). Dolayısıyla sınıfın oluşumu yahut sınıf kavramsallaştırılması, mal varlığı üzerinden yürütülen bir derecelendirme şekli olarak değerlendirilmiştir.

Modern sınıfların başlangıcında, iki önemli olay sınıf sorununu yapısal değişikliğe uğratmıştır. Bunlar; Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabıdır. 1789 devrimiyle, yasalar önünde eşitlik sağlanarak siyasal ve hukuki ayrıcalıkların kaldırılması yeni bir eşitsizliği oluşturmuştur. Yeni sistemde eşitsizlikler yahut hiyerarşinin oluşumu, gelir yani servet üzerinden oluşan bir yapıya geçilmiştir (Açıkgöz, 2011: 298-299). Yeni dönemde eşitsizlikler mülkiyet üzerinden kurulmaktaydı. Fransız ihtilali ile sağlanan siyasi ve hukuksal temelde eşitlik büyük ölçüde sınıf ayrımını ekonomik tabana dayandırmıştır. Dolayısıyla sınıfsal yapı ekonomik düzlem temelinde oluşan yapılar olarak değerlendirilebilir. Ancak Sanayi İnkılabı ya da Endüstri Devrimi ile yeni bir süreç başlamıştır. Modern sözlükte 'sınıf' kavramı, endüstri devriminin ardından toplumun tümüyle yakından ilişkili hale gelmiştir. Yaşadığımız çağda endüstriyel kapitalizme veya modern kapitalizme geçişte yaşananlar, 18. Yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de başlamıştır. Daha sonra Fransa, Almanya ve Amerika olmak üzere diğer Batı ülkelerine yayılarak, evrensel, yani küresel bir olgu haline gelmiştir. Bu sosyal değişimin sonucunda dönüşmüş bir sınıf yapısında, yeni sınıfların oluşması ve sınıfsal konumların doğuştan değil yetenekle orantılı hale gelmiştir (Edgel, 1998: 11). Bu bağlamda, sosyal anlamda yaşanan değişim, sosyal düzende bulunan sınıfsal konumların belirlenmiş sınıf yapılanmasından, yani önceden belirlenmiş sınıftan ziyade, kazanılan bir sınıfsal yapılanma olduğu söylenilebilir. Bu doğrultuda yaşanan sosyal değişim, sınıf konumları arasında geçişi sağladığı düşünülebilir.

Marx, toplumsal değişimi üretim yapısında ve üretim ilişkilerinde aramaktadır (Özyurt, 2014: 224). Dolayısıyla toplumsal değişimi, yani tarih anlayışını, ekonomik bağlantılar ile değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda Marx'ın beşli toplumsal sınıflandırması vardı. Buradaki sınıf tanımlaması mülkiyete göre yapılmaktadır. Marx'ın beşli sınıflaması: İlkel komünal toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ve son aşama olan sosyalist toplum. *İlkel komünal toplum,* sınırsız bir toplum demektir. *Köleci toplum*, yerleşik hayata geçişle birlikte ortaya çıkmıştır. Köle, özel mülkiyet olarak görülmektedir. Köleci toplum tarihte en sert sınıflaşmanın olduğu dönemdir. Aslında köleci toplum denilmesinin sebebi mülkiyetin köle üzerinden yapılmasından kaynaklanır. *Feodal toplum,* toprak üzerinden bir sınıflandırmadır. *Kapitalist toplum,* burjuva ve proletarya ayrımının olduğu toplumun iki kutupta değerlendirildiği dönemdir. Bu dönem üretim araçları üzerinde olan bir mülkiyet sınıflandırması vardır. *Sosyalist toplum,* sınıfsız ve mülkiyetin ayrıcalık olmadığı bir sınıflandırmadır.

Karl Marx ve Fredrich Engels, toplumun çatışmayla bağlantılı olarak sınıflardan oluştuğu fikrinin öncü savunucularıdır. Onlara göre; modern toplumlarda iki esas sınıf vardır: Kapitalistler, yani burjuvazi ve emekçiler, yani proletarya. Kapitalistler, üretim araçlarını elinde bulunduran ve çalışanları sömüren sınıftır. Proletarya üretim araçlarına sahip olmayan ve iş gücünü ötekilere satan sınıftır. "Marx ve Engels bu ikili sınıflamanın yanına bir de küçük burjuvazi şeklinde adlandırdıkları üçüncü bir sınıf da eklemişlerdir. Bu küçük burjuvazi bir ara sınıf olup ekonomik anlamda kendi hayatını idame edebilecek düzeydedir" (Newman, 2013: 154). Her ne kadar Marx sınıf kavramını oluştururken Engels ile ortaklaşa çalışmış olsa da günümüzde sınıf kavramı popülaritesini Marx ve Weber elde etmiştir. Toplumsal sınıfa yönelik sosyolojik formasyonumuzun büyük bir çoğunluğunu etkileyen Marx ve Weber'dir. Weber'in toplumsal hiyerarşisi çalışmanın başlangıcında, sosyal tabaka üzerinden değinildi. Marx, toplumsal sınıfları ekonomik temele dayandırmasına karşın, Weber, sınıfı statü grupları ve iktidar olgusu temeline dayandırmaktadır. Sınıf kavramı, her ne kadar Marx'ın yapıtlarında merkezi bir konumda yer alsa bile Marx, bu kavramı merkezi bir biçimde tanımlayamamıştır (Wright, 2016: 15). Marx'a göre endüstriyel toplumlarda sosyal sınıflar üretim ve mübadele ilişkileri üzerinden açıklanır ve kişinin üretim

sistemindeki yerine göre bir sınıf içinde yer alır. Marx bireyle fazla ilgilenmemiştir. O daha fazla ekonomi ve siyaset üzerinden oluşan bir sınıfsal yapı üzerinde durmuştur (Ünal, 2013: 144-145). Marx'ın sınıf çözümlenmesi hem teorik hem de uygulamalı sosyoloji için bir örnek olduğu söylenebilir. Marx'ın sınıf teorisi, toplumların tarihi anlamına gelen ekonomik gelişme, yani endüstriyel kapitalizme dair bir açıklamanın parçasıdır. Marx'ın sınıf teorisi dinamik bir sınıf anlayışı olduğunu ve sosyal değişimi harekete geçiren faktöründe çatışma olduğunu söylemektedir (Edgel, 1998: 12-14). Dolayısıyla toplumsal düzlemde ilerlemeyi çatışma faktörüne dayandırmaktadır.

Marx açısından toplum, gerilim ve çatışma aracılığıyla toplumsal değişimin hareketli dengesinde oluşur. Ona göre barışçı bir ilerleme, mücadele ve çatışmayı gerektirirdi; kavga her durumun temeli ve toplumsal çatışma, tarihsel sürecin özüydü. Marx'a göre tarihsel dönemleri sınıf çatışmaları belirler. Tarihi, zengin ve yoksul arasında oluşan yahut güçlü ve zayıf arasındaki çatışmaların değiştirdiğini ileri sürer (Coser, 2008: 55-58). Marx'ın *Komünist Manifesto* kitabında belirttiği üzere: "Şimdiye kadar ki bütün toplumların tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir" (Marx ve Engels,2018:52). Marx, sınıf kavgasının tarihin hareket ettirici gücü olduğunu söyler (Aron, 2000: 152-153). Bu bağlamda yaşanan her çatışma tarihsel bir ilerlemenin itici gücü olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Sungur Savran (1992: 9) bu doğrultuda toplumların yaşamında sınıf çatışmalarını yahut sınıf mücadelelerini görmezlikten gelmek, doğada fizik yasalarını görmezlikten gelmeyle benzeşir. Dolayısıyla doğa yasaları benzetmesinden yola çıkarak, toplumlarının hayatını anlamak sınıf mücadelelerinden geçtiğini vurgulamaktadır. Sınıf mücadelesi, toplumdaki her sınıf arasında verildiği için her an kurulan ve bozulan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınıf mücadeleleri sınıfların oluşumu anlamında vazgeçilmez bir unsur olmasının yanında her toplumun farklı sınıf mücadelesi olduğundan ötürü sınıf yazgılarında farklılıklar olması muhtemeldir.

Bottomore, Marx'ın sınıf kuramında, ekonomik temelini ve sınıflar arasındaki karşıtlığı, sınıfın önemi ve temel problemlerini açığa kavuşturma açısından önemli bir yeri olduğunu düşünmektedir (Ozankaya, 1968: 500). Marx, her ne kadar sınıf kavramının yaratıcısı olmasa da bu kavram üzerinden eşitsizliğe bakışı bağlamında

yeni bir yörünge ve sorunların çözümü açısından birçok problemin çözümünü sınıf kavramında aranmasını sağlamıştır.

Marx'a göre insanlık tarihinde iş bölümünün ortaya çıkması; sosyal sınıfların oluşumunda etkili olmuştur (Coser, 2008: 58). Marx'ın sosyal sınıf kavramına daha geniş ölçüde bakmak gerekirse; tarihsel olarak sosyal sınıflar üretim güçlerinin hayatı devam ettirmek için gerekli olanın ötesinde bir gelişim göstermesi, aile dışında iş bölümün genişlemesi, artı değerin birikmesi ve ekonomik kaynakların özel mülkiyete konu olmasıyla başlar. Daha sonra bireyin özel mülkiyet konusunda üretim araçlarıyla kurduğu ilişki sosyal sınıfları belirler (Ozankaya, 1968: 500). Üretim araçlarına sahip olan sınıf ve üretim araçlarına sahip olamayan sınıf şeklindeki ayrımı yapmasına rağmen modern toplumdaki sınıfların, net ayrımını yapmamasının yanı sıra modern toplumlarda sınıfların, önceki toplumlara göre ayrımını net yapmadığından ötürü sınıf tanımlamasında belirsizliklerin olduğu söylenebilir (Açıkgöz, 2011: 283). Dolayısıyla sınıf kavramında üretim araçlarını elinde bulunduran ve üretim araçlarını elinde bulundurmayan ayrımının yanı sıra belirsizliklerin de söz konusu olduğu ifade edilebilir. Sosyal sınıf ilişkilerinin kesin yapısı belirli bir yer ve zamanda içinde bulunulan duruma bağlıdır (Edgel, 1998: 19). Bu noktada her yerde geçerli olan standart bir sınıf yapısından bahsedilemez.

Marx'a göre egemen sınıf sadece maddi üretim araçlarını değil, aynı zaman zihinsel üretim araçlarını yani fikirleri de kontrol ettiğini iddia etmiştir (Edgel, 1998:19). Bu anlamda Engels ile yazdığı *Alman İdeolojisi* adlı kitabında:

"Sınıf, amaçlarına ulaşabilmek için kendi çıkarlarını, toplumun tüm üyelerinin ortak çıkarları gibi göstermek ya da ideal biçimde ifade edecek olursak, düşüncelerine tümellik kazandırmak ve onları tümel olarak geçerli yegane rasyonel düşünceler olarak sunmak zorundadır" (Marx ve Engels 1970: 53-54). Bu bağlamda üretim araçlarına sahip olan sınıfın siyasi konjonktürde doğrudan yahut dolaylı olarak etkili olduğu söylenebilir. Marx, ekonomik iktidar ile siyasi iktidar arasında bağlantı olduğunu ileri sürmüştür. Bir başka bakışla politik alanda etkili olan sermaye üzerinde de etkilidir.

Marx (2012:775), *Kapital (3.Cilt)* adlı eserinde sınıfla ilgili şunu yazar: "Gelir kaynakları sırasıyla ücret, kar ve toprak rantı olan basit emek gücü sahibi, sermaye sahibi ve toprak sahibi; buna göre ücretliler, kapitalistler ve toprak sahipleri kapitalist üretim sistemi üzerine kurulu çağdaş toplumun üç büyük sınıfını oluştururlar". Bu bağlamda kazancın ekonomik kaynağına yönelik bir ayrım yapmıştır. Ona göre toplumsal bir sınıf; üretim sürecinde belirli bir yer kapsayan birliktelikleridir. Bu birliktelikler üretim araçlarına sahip veya üretim araçlarına sahip olmayıp onları kullananlar şeklinde olabilir.

Mosca'ya göre bütün toplumlarda en az iki sosyal sınıf sistemi vardır: Yönetenler ve yönetilenler. Yönetenler sınıf; daima az sayıda olan azınlık bir grup ve daima çoğunluğa hükmeder. Yönetici; azınlık halindedir ama güçlüdür: güçlüdürler, çünkü onlar az sayıda kişilerden oluşur. Organize ve koordine grup karakterine sahiptirler (Arslan, 2003: 118). Yönetilen sınıf ise; gündelik hayatını idame edebilmek için, yönetici konumunda yer alan sınıfa itaat eder ve onun çıkarlarını gerçekleştirir. Dolayısıyla Mosca'nın bakış açısıyla "Toplumlarda iki sınıf insan; görülür-yöneten sınıf ve yönetilen sınıf. Her zaman sayısı az olan ilk sınıf tüm siyasal işlevleri yerine getirmekte, erki tekeline alır ve erkin getirdiği üstünlükten yararlanır; buna karşın ikinci sınıf birinci sınıfın keyfine ve şiddetine göre yönetilir" (Bottomore, 1987:2). Mosca sosyal sistemde sınıf analizi bağlamında Marx ile aynı doğrultuda yer almaktadır. Toplumu burjuvazi ve proletarya şeklinde ikili sınıf sistemine tabi tutulmaktadır.

Sosyal sınıf ve sosyal tabaka kavramlarının oluşum ve kullanım alanları arasında farklılıklar görülmektedir. Her iki kavram arasında netliğe kavuşamamış tartışmalar vardır. Bu bağlamda sınıf kavramı, genel olarak Sol ve Marksist geleneğe yakın olan kesim tarafından daha fazla kullanılmaktadır. Sömürü ilişkilerini içinde barındıran sınıf kavramı yerine, sağ gelenek tabaka kavramını kullanmaktadır. Genel literatüre bakıldığında sınıf kavramının tanımlanması yahut sınıfların oluşumunu sadece mülkiyet ilişkisi içerisinde indirgemeci bir yaklaşımla incelendiği görülmektedir. Ancak sınıfın oluşumunda makro ve mikro ölçekli birçok sosyal gerçeklikler etkili olmaktadır. Sınıf yapılanması özü itibariyle tek bir olgunun bir çıktısı değildir. Yukarıda bahsi geçen birçok sosyal bilimci de bu görüşten yana

durmakta ve sınıfı tanımlarken net olarak sınırlarını çizmemektedir. Bu anlamda çalışmalarının büyük çoğunluğunda Marx dahi sosyal sınıfı tanımlarken merkezileşmemiştir. Dolayısıyla somut olguları etkileyen sınıf kavramı soyut bir niteliktedir.

Sosyal sınıf veya sosyal tabaka kavramı birçok alan üzerinde aktifliğinden ötürü, ne olduğuna dair genel geçer bir tanımlama yapmak mümkün görülmediği söylenebilir. Çünkü sınıfın yapısına dair pozitivist bilimlerdeki gibi bir formülasyon yoktur. Bu anlamda Thompson (2012: 39), sınıfı bir 'kategori' yahut bir 'yapı' olarak görmemekte aksine o sınıfı insan ilişkileri içerisinde vuku bulan bir şey olarak değerlendirmektedir. Ona göre sınıf; ekonomik olduğu kadar kültüreldir (Çoşkun,2013:41). Dolayısıyla sınıf; insan ilişkileri içerisinde şekillenen ve temel bir kategorisi olmayan birçok etkenin etkili olduğu bir terimdir. Ne kadar fazla ve farklı insan ilişkisi varsa, o kadar farklı ve fazla sınıf çeşitliliğinin olduğu söylenebilir.

Günümüze ait olan popüler bir iddia, sınıfların olmadığı yahut sınıfların önemsiz olduğu söylemidir. Ancak bu söylemler, yani sosyal sınıfın olmadığı iddiası politik bir bağlam içermektedir. Sınıfların olmadığını söylemek sömürünün de olmadığı iddiasını ileri sürmek demektir. Ancak günümüzde sınıflar ve sömürüler daha girift haldedir. Sömürü, daha derin ve görünmez oldu. Kapitalizm ile bağlantılı olarak çeşitlenen sosyal düzen ve sosyallikler sınıfsal konumların çeşitlenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla ortaya atılan iddiaların tersine sınıf kavramının görünmezliğinden ziyade, daha belirgin olduğu ileri sürülebilir. Sınıfların görünürlüğü teknolojinin ilerlemesiyle beraber daha da açık hale gelmiştir. Bu anlamda sosyal sınıfların olmadığını söylemek veya iddia etmek bir yanılsamadan ibaret olduğu söylenebilir.

2.3. BURJUVA/ÜST SINIF

"Burjuva teriminin kökeni Latince *burgensis* sözcüğüne dayanmakta ve 1100 yılında Fransızcaya *bourg'da (kentte)* ikamet eden insan anlamında *burgeis* şeklinde geçtiği ifade edilmektedir. Fransız Devriminden önce burjuvazi her kentte kendi işini kurmuş, hali vakti yerinde, soyluluk vasfı taşımayan kesimleri, örnekse adliye memuru, dava vekili, noter, doktor, tacir, eczacı, hancı, dükkân sahibi ve

zanaatçıları" içine almaktaydı. Bu kişiler Fransız Devrimiyle beraber bir sınıf olma eğilimine girmişlerdir (Göçek, 1999:23-26). Dolayısıyla bu sınıfın, yani burjuva sınıfının ortaya çıkmasında Fransız Devrimi önemli bir noktada yer almaktadır.

Marx, bilindiği üzere toplumsal sınıfları iki ana kategoride değerlendirmektedir. Bu iki temel kategori, "burjuva ve proletarya" olarak ayrılmaktadır. Burjuvazi; Batı Avrupa'da orta çağın sonlarında ticaret ilişkilerinin gelişmesi, kentlerin canlanması ve bilimsel ilerlemelerle beraber zayıflayan feodal yapı üzerinde yükselmiştir (Ersoy, 2018: 1550). "Burjuva, büyük servet ve gayrimenkul sahipleri, büyük şirketlerin sahipleri ve büyük hissedarları, üst finansörler, zengin ünlüler politikacıları içinde barındırır" (Newman, 2013: 157). Birçok gelişmiş sanayi toplumlarında üst sınıf ya da egemen sınıf ciddi miktarda mülkiyete sahip olan görece az sayıdaki kişiler ve ailelerden oluşmaktadır (Ünal, 2013: 156). Burjuvazinin özünü esas olarak kapitalistler ve şirketlerin üst düzey yöneticileri oluşturmaktadır (Savran, 2014: 30). Bu bağlamda üst sınıf, burjuvazi yahut girişimci sınıf olarak adlandırılan sınıf, toplumsal sistemde yüzdelik olarak dar bir dilimi kapsayan ancak etki alanı anlamından geniş bir yüzdeliği olan bir sosyal sınıftır. Üst sınıfı denize atılan bir taş gibi düşünelim, ilkin ufak halkalara yol açarken, daha sonra halkaları büyür ve genişler.

Burjuva sınıfı, toplumsal üretim vasıtalarına sahip olan ve ücretli emeği sömüren modern kapitalist sınıftır (Marx ve Engels, 2018: 52). "Burjuvazi, iktidara geldiği her yerde bütün feodal, ataerkil, kırsal cennet fantezilerine hitap eden ilişkileri kırıp geçirdi. İnsanları doğal amirlerine bağlayan envai çeşit feodal bağları acımaksızın koparttı, insanla insan arasında çıplak çıkardan, duygusuz "peşin ödemeden" gayrı bir bağ da bırakmadı geriye" (Marx ve Engels, 2018: 55). Dolayısıyla burjuvazi egemen olduğu her uzamda kişisel çıkarlar doğrultusunda bir bağın olduğu ve bu bağın peşin ücret üzerinden sağlandığı bir sistemdir. Bu anlamda "Williams'a göre 'burjuvazi' önemli bir terimdir, zira genellikle *bireycilik* olarak adlandırılan bir sosyal ilişki biçimine denk düşmektedir" (Williams, 1983: 325-326, Akt; Coşkun, 2013: 46). Dolayısıyla burjuvazi ya da üst sınıf bireysel faydaları üzerinden duygusallıktan ziyade çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir.

Burjuvazi, kişisel ilişkilerinde ekonomik rant sağlayan bağlantılar ölçeğinde kişilere yaklaşmaktadır.

"Burjuvazi adım adım, üretim araçlarının, mülkiyetin ve nüfusun parçalanmışlığını ortadan kaldırıyor. Nüfusu kütleleştirdi, üretim araçlarını merkezîleştirdi, mülkiyeti birkaç elde yoğunlaştırdı. Bunun zorunlu sonucu, politik merkezîleşmeydi. Farklı çıkarları, yasaları, hükümetleri ve gümrükleri bulunan, aralarında neredeyse sadece ittifak ilişkisi bulunan bağımsız eyaletler, tek ulusa, tek hükümete, tek yasaya, tek ulusal sınıf çıkarına, tek gümrük hattına sığıştırılırlar" (Marx ve Engels, 2018:57). Bununla bağlantılı olarak İngiliz Sosyolog Aaronowitch'e göre sermaye sahipleri yönetici sınıftır. Sermaye sahibi sınıf yani burjuvazi, devletle beraber milyonlarca insanın hayatını kontrol tutar (Arslan, 2003: 119). Bu bağlamda Poulantzas de sınıfların tanımlanmasında üretim ilişkilerinin politik ve ideolojik boyutlarına vurgu yapmaktadır (Wright, 2016: 50). Burjuvazi sınıfında her şeye el koymaya ya da her şeyi kontrol altında tutmaya yönelik bir mekanizma vardır. Burjuvazi elinde bulunan sermaye üzerinden kendisine bağımlı bir kesim oluşturmaktadır. Bu bağımlılık sonucunda politik yöneticilik oluşmaktadır. Dolayısıyla burjuvazi ülke yönetiminde etkin bir konumda yer almaktadır. Burjuvazinin temel amacı, devlet yönetiminde etkin olmaktır. Sermayeyi elinde bulunduran kesim bir anlamda yönetimi de elinde bulundurmaktadır. Bu anlamda sermayedar ve yönetici tabaka karşılıklı etkileşim halinde olduğu söylenebilir.

2.4. İŞÇİ SINIFI

18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de Sanayi Devriminin ortaya çıkmasıyla beraber, işçi sınıfının da ortaya çıktığı söylenebilir. Bu anlamda Engels (1994: 57), *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* adlı kitabında "İngiliz proletaryasının tarihi, son asrın ikinci yarısında buhar makinesinin ve pamuklu dokuma makinesinin bulunmasıyla başlar". Engels'in de bahsettiği üzere sanayi devrimiyle beraber değişen toplumsal yapıda yeni aktörler ve yeni görevler ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfı, sanayi devriminin bir ürünü olarak düşünülebilir. Genel literatürde alt sınıf ya da bağımlı sınıfların, işçi sınıfı şeklinde betimlenmesi klasik bir yaklaşımdır; bu sınıf genelde el emeğine dayanan işlerde çalışanlardan oluşmaktadır (Ünal, 2013: 160). İşçi sınıfı, "fabrika, ofis işçileri, katipler, çiftlik

ırgatları ve emeği ile geçinen öteki kişileri kapsar" (Newman, 2013: 157). İşçi sınıfı, uzun yıllardır tabakalaşma ile ilgili Avrupa ve Amerika merkezli çalışmalarda başat bir konumda yer almıştır. Ortak sıkıntı ve boyunduruk altındaki yaşantıları, işçi sınıfı içinde bulunanları bir araya getirmektedir (İnan, 2008: 108). İşçi sınıfı kavramı, üretim araçlarının olmayışına; ekonomik bir zorlama altında, emek gücünü satma gereksinimine ve satmak zorunda olduğu emek gücünün bir başkası tarafından kullanılmasına, başka bir deyişle sömürüye dayanmaktadır (Kurtulmuş, Tanyılmaz, Kaygısız, 2014:254). Bu doğrultuda "Marx ve Engels ile onların "Ortodoks" takipçileri Kautsky ve Plehanov, Lenin, Trotskiy, Luxemburg tarafından işçi sınıfı, üretim araçlarının kontrolü olmadığı yahut üretim araçlarının ellerinde bulunmayışından dolayı, emek gücünü satan kişiler olarak tanımlanır" (Tanyılmaz, 2014:81). İşçi sınıfı tıpkı üretim sürecindeki bir makine gibi satın alınabilir kol gücüyle hayatını idame etmektedir. Üretici, üretim sürecinde bir meta olan makineyi sömürdüğü gibi işçiyi de sömürmektedir.

"İşçi, makinenin bir uzantısı haline gelir ve kendisinden basit en tekdüze ve en kolay kazanılan beceriler istenir… Fabrikaları dolduran yığınla emekçi, askerler gibi organize edilmektedir. Endüstri ordusunun birer askeri olarak, subaylar ve çavuşlardan oluşan mükemmel bir hiyerarşinin emrine verilmişlerdir" (Edgel, 1998: 17). Edgel 'in bahsettiği üzere işçi sınıfından istenilen karmaşık bir yapıyı çözmek yahut bilgi ve becerilerini kullanabileceği bir alan değildir. Onlara sunulan her insanın kolayca yapabileceği tıpkı bir bant sisteminde sadece bir vida sıkma gibi basit tek düze işlerdir.

Kapitalist düzen içerisinde işçi bant sistemindeki en basit görevi yerine getirebilen ve onun yerini her an bir başkasının doldurabileceği uzmanlık gerektirmeyen işleri yapmaktadır. İşçi sınıfı, esas olarak, kapitalizmin ürünüdür. Kapitalizm öncesi, üretim biçimlerinde de işçiler vardır; fakat bunların sayısı, ekonomik, toplumsal ve siyasal gelişmeleri etkileyebilecek ölçüde değildi (Koç, 2003:8). Ancak işçi sınıfının ortaya çıkışının anlaşılabilmesi açısından daha önce bahsedilen Sanayi Devrimine bakmakta yarar vardır. Sanayi Devrimi, özünde makinenin ve beraberinde buhar ve büyük fabrika sanayisinin ortaya çıkma olayı olmasının yanında ekonomik yaşam ve onun kurumların etkili bir biçimde

dönüştürmüştür (Özkiraz ve Talu, 2008: 108). Dolayısıyla nasıl ki her devrim yahut sosyal faaliyet kendi sosyal sınıfını oluşturduysa, Sanayi Devrimi de işçi sınıfının oluşmasında önemli bir faktör olarak görülmektedir. Marx işçiyi sömüren bu sisteme karşı işçi sınıfının devrim yapacağını ve sınıfsız bir toplumun oluşacağı inancındadır.

Marx'ın bahsettiği iki temel sınıf dışında farklı sınıfsal kategoriler veya ara sınıflar mevcuttur. Özellikle bu ara sınıflar kapitalizmin gelişmesiyle beraber daha fazla gün yüzüne çıkmaktadır. Kapitalist gelişme toplumların sadece işçi ve burjuva sınıfı olmadığını ortaya çıkarmıştır. Burjuva ve proletarya sınıfı dışında orta sınıf, alt sınıf gibi ara sınıflar ortaya çıkmıştır.

2.5. ORTA SINIF

Orta sınıf, sanayileşmeyle beraber modern siyasi iktidarlar tarafından oluşturulmuş olduğu söylenilebilir. Orta sınıfın iki kolu olduğu düşünülebilir; birincisi; toplumsal düzenin oluşmasına yardımcı olan siyasi kolu, diğeri ise; düzenin devamlılığı için ekonomik kolu (Gürbüz, 2016). Bu bağlamda sanayileşme öncesinde egemen olan ikili sınıf ayrımının dışında, yeni sınıfların oluşması ve oluşabileceği hususunda orta sınıf değerlendirilebilir. Sanayileşme dönemi sosyal anlamda bir düzen ve bu düzenin devamlılığı orta sınıf vasıtasıyla olmuştur.

Orta sınıfın mesleki konumları çeşitli ve tek bir orta sınıftan bahsetmek pek de mümkün değildir. Bu anlamda orta sınıfa geniş ölçeklerde bakmak gerekir. İleri düzeyde gelişmiş toplumların birçoğunda nüfusun büyük bir bölümü orta sınıf içinde yer almaktadır. Orta sınıf, yeni orta ve eski orta sınıf şeklinde ayrılmaktadır. Yeni ve eski orta sınıflar, mülkiyet ile olan ilişkilerine göre birbirinden farklılık gösterir. Eski orta sınıf büyük ölçüde girişimci, mülkiyet sahibi, burjuvazi iken yeni orta sınıf aslında mülkiyetsizdir. Yeni orta sınıf tıp, eğitim, yönetim ve sosyal çalışma gibi alanlarda yer alan esasen maddi sermaye sahipliğine göre değil, aksine kültürel sermayeye göre tanımlanmıştır (İnan, 2008: 104). Orta sınıf ya da ara sınıflar, günümüzde gelişmiş toplumların birçoğunda nüfusun büyük bir bölümünü içine almaktadır. Orta sınıf işçi sınıfına nazaran maddi anlamda daha iyi bir konumda bulunmanın yanı sıra güvencelidir. Orta sınıf tıbbi bakım, eğitim ve konut gibi maliyetleri karşılayabilme imkânı vardır. Ayrıca orta sınıf, profesyonel, kamusal ve

idari gruplar içinde yüksek eğitim ve yetişme düzeylerinden kaynaklanan "kültürel avantajlara" sahiptir (Ünal, 2013: 160). Orta sınıf, "üniversite mezunu yöneticiler, danışmanlar, üst düzey bürokratlar, küçük iş adamları ve profesyonel meslek gruplarından oluşur" (Newman, 2013: 157). Orta sınıf, eğitimsel anlamda gelişim sağlamış, belirli bir alanda uzmanlaşmanın olduğu ve maddi anlamda burjuva kadar iyi olmasa bile hayatını idame edebilecek oranda gelir düzeyi olan sınıf olduğu söylenilebilir.

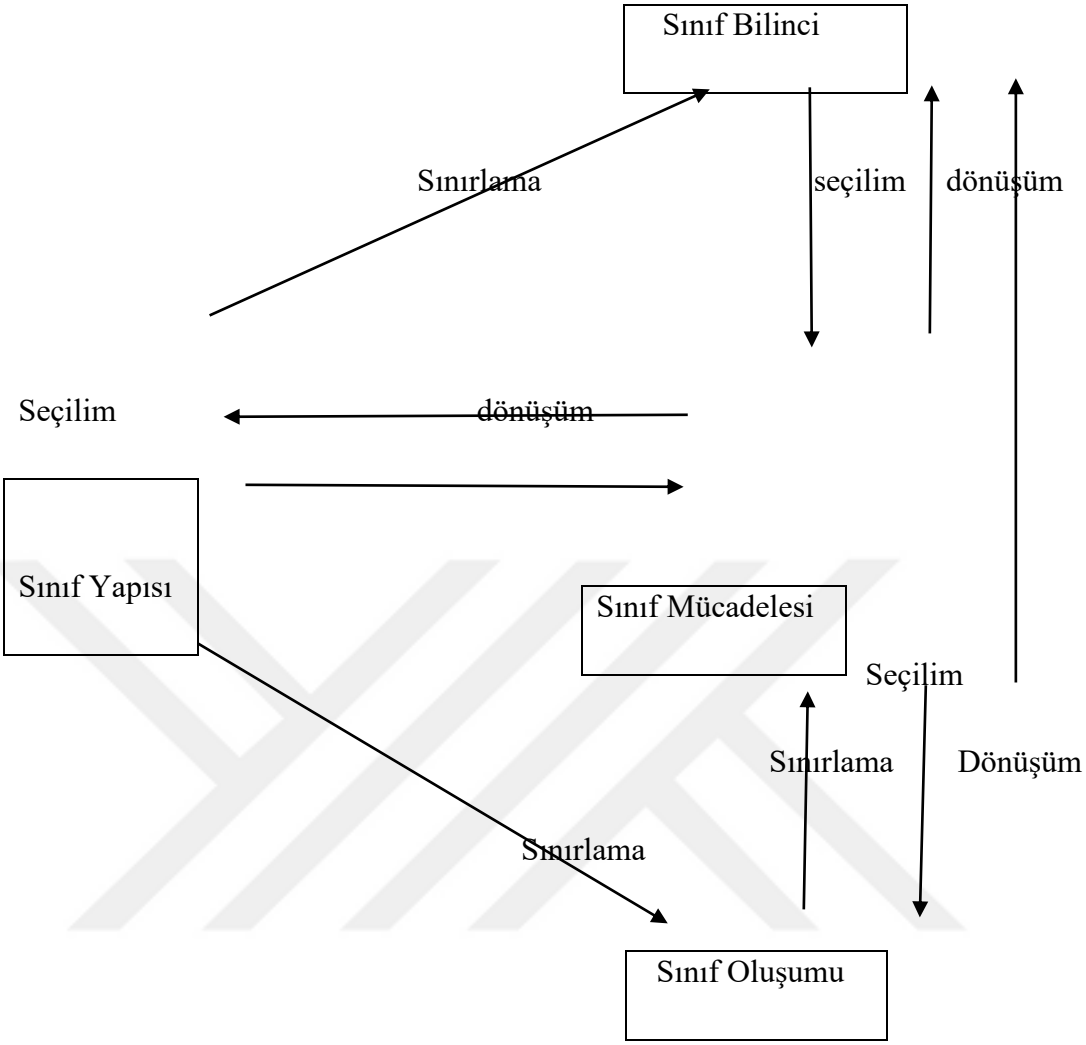
Genel manada iki ana etken orta sınıf konumunu karakterize etmekte ve orta sınıf ile işçi sınıf arasındaki sınırı belirlemektedir: İlk olarak; orta sınıf meslekleri işçi sınıfın icra ettiği mesleklere göre gelir anlamında daha avantajlıdır. İkinci olarak; ise, orta sınıf, profesyonel, kamusal ve idari gruplar içinde olmak üzere önemli ölçüde yüksek eğitim ve yetişme düzeylerinden kaynaklanan kültürel avantajlara sahiptir (İnan, 2008: 104-105). Dolayısıyla orta sınıf hem maddi anlamda hem de kültürel anlamda işçi sınıfına göre daha iyi bir konuma sahiptir.

Orta sınıf tanımlaması Marx ya da Weber tarafından tam olarak ele alınmamasına rağmen, orta sınıfın konumlamasına yönelik açıklamalar yapmışlardır: "Weber; mülkiyet imtiyazlısı ve mülkiyet mağduru sınıfları ile üretim imtiyazlısı ve üretim mağduru sınıfları arasına orta sınıfı konumlandırır" (Ünal, 2011: 36). Marx ise; orta sınıfı küçük burjuvazi bağlamında değerlendirdiği söylenebilir. Küçük burjuvazi daha önce bahsedildiği gibi bir ara sınıf ve ekonomik idamesini yapabilen ne tam anlamda burjuva ne de tam anlamda işçi sınıfıdır. Dolayısıyla orta sınıf iki sınıf arasında üçüncü bir sınıftır.

Amerikalı bir sosyolog olan Erik Olin Wright, hem Marx hem de Weber'in yaklaşımından yararlanarak kendi sınıf kuramını oluşturmuştur. Wright'a göre kapitalist sınıfa ait olan kesim, üretim sürecinin her birimini denetlerken işçi sınıfına ait olan kesim üretim sürecinin hiçbir birimini denetleyemez. Ona göre, bu iki temel sınıf ayrımı arasında yer alan konumu belirsiz olan gruplar da vardır. Wright bu kişileri sınıfsal konumlarıyla çelişkili olarak isimlendirir, çünkü bu kişiler üretimin bazı kesimlerini etkileyebilir ancak başkalarını denetlemekten çekinir (Giddens,2008: 348). Wright'ın bahsettiği konumları, belirsiz olan çelişkili sınıflar orta sınıf olarak nitelendirmek mümkündür.

"İnsan, pekâlâ, sınıfsal hareketliliği çalışırken Weberci, yaşam biçimlerinin sınıfsal belirleyicilerini çalışırken Bourdieucü ve kapitalizm eleştirisi yaparken de Marksçı olabilir" (Wright, 2014: 248, Akt; Koşar, 2016: 41). Bu bağlamda Wright sınıf analizini yaparken tek bir yaklaşımla sınırlı kalmadığı söylenebilir. Sınıf kuramını oluştururken, bu farklı yaklaşımların izlerini görmek mümkündür. Çünkü sınıf sadece bir yaklaşımla anlaşılabilecek bir sosyal gerçeklik değil, sınıf sosyal ilişkilerin birleşimiyle oluşan kozmopolit bir oluşumdur.

Erik Olin Wright, sınıfın oluşumunda makro(tarihsel) düzlem ile mikro(gündelik) yaşam düzlemini birleştirir. Ona göre sınıfın konumu; 'müşterilerce doldurulan' bir tür 'otel odası' şeklinde düşünülmemelidir; sınıfın konumu oda değil, toplumsal ilişkiler ağının sinir merkezidir. Wright sınıf ilişkilerinde mülkiyete vurgu yapmaktadır. Bir anlamda bu yönüyle Marx'a benzer. Erik Olin Wright'a göre sosyal sınıflar yalnızca gelirin bir yansıması ya da bir grubun ötekiler üzerinden güç uygulaması değildir. Yine Wright'ın bakış açısına göre, sınıf çatışması, zengin ile yoksul arasındaki mücadeleden daha fazla bir anlam ifade eder. Sosyal düzende ekonomik, politik, idari ve toplumsal birçok çatışma türü bulunmaktadır (Newman, 2013: 155). Wright (2016: 43)'a göre sınıf yapıları: sınıf oluşumu, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesinin sınırlılıklarını içermez aynı zamanda toplumsal yapının diğer sınıflılıkları da sınıf yapısının oluşmasında belirleyici olmuştur. Dolayısıyla sınıf yapısının şekillenmesinde birçok farklı unsurun etkili olduğu söylenebilir. Wright'ın sınıf yapısı şeması:

Şekil 1: Wright'ın Sınıf Yapısı Şeması

Kaynak: Wright, 2016: 39

Wright (2016: 321)'ın sınıf analizlerinin merkezinde, sömürü kavramı yatmaktadır. Bu anlamda sömürü ortadan kalkmayacağı suretle, sınıfların da ortadan kalması mümkün değildir. Dolayısıyla sınıfların ortadan kalması mümkün görülmemekle beraber, daha fazla karmaşık ve çeşitlilik içinde karşımıza çıkmaktadır (Wright, 2016: 120). Kapitalist sistemlerde işçi ve sermayenin birikimi arasında bir bağlantı söz konusudur. Sermayenin oluşumu için sömürünün olması gerekir. Dolayısıyla, nasıl ki sömürünün olmadığı bir toplum bir ütopya ise sınıfsal hiyerarşilerin olmadığı bir toplum da ütopiktir. Sömürü çeşitlendikçe sınıflarda çeşitlenecek dolayısıyla ikili sınıf yapılanmasında dönüşüm yaşanacaktır. Bu

anlamda Wright'ın sınıf yapısı tablosu sistemler bağlamında sınıfsal farklılıkları görebilme anlamında açıklayıcı olacaktır.

Sınıf Yapısı Türü	Eşitsiz Olarak Dağıtılan Ana Varlık	Sömürü Mekanizmaları	Sınıflar
Feodalizm	Emek gücü	Artık emeğin zorlayıcısı biçiminde çekip alınması	Lordlar ve serfler
Kapitalizm	Üretim araçları	Emek gücü ve malların piyasa mübadelesi	Kapitalistler ve işçiler
Devletçilik	Organizasyon	Hiyerarşiye dayalı artığa planlı el koyma ve dağılımı	Yöneticiler/ bürokratlar ve yönetici olmayanlar
Sosyalizm	Beceriler	Artığın işçilerden uzmanlara müzakere yoluyla yeniden dağılımı	Uzmanlar ve işçiler

Şekil 2: Wright'ın Sınıf Yapısı

Kaynak: Wright, 2016: 100

Wright'ın tablolaştırdığı sosyal sınıflar arasındaki ayrım tabloda gösterildiği gibidir. Ancak ona göre esas olarak alt ve üst sınıf dışında toplumların ilerlemesiyle daha geniş ölçekte yer kaplayan orta sınıfın varlığı söz konusudur. Toplumda eğitim seviyesinin artmasıyla beraber orta sınıfın geliştiğini ve genişlediğini görmek mümkündür. Orta sınıfın ilerlemesi toplumların sağlığı ve geleceği açısından mühimdir. Çünkü orta sınıf, üst sınıf ile alt sınıf arasında bağlantıyı sağlayan aracı bir bölge olarak işlev görür. Ayrıca orta sınıf yalnızca sınıflar arası değil, aynı zamanda hükümet ile halk arasında da aracı bir rol oynamaktadır (Arslan, 2003: 126). Dolayısıyla eğitimin yükselişi, orta sınıfın yükselişi ile paralel olmasıyla beraber toplumsal ilerleyiş açısından orta sınıf vazgeçilmez bir unsurdur.

2.6. SINIF ALTI/ ALT SINIF

Kapitalizmin hızla ilerleyişiyle beraber, toplumsal sınıflarda bir değişim yaşanmıştır. Kapitalizmin günümüzde geldiği boyut işçi sınıfı dışında *sınıf altı* sınıfını da oluşturmuştur. Sınıf altı, iş sektöründe işe katılamayan işsiz gruplardır.

“Sınıf-altı sınıf ya da aşağı sınıfların, kökleri 1970’lerin İngiltere ve Amerikan sosyolojisinde yer alan ‘sınıf-altı’ terimi, en yoksul olanların normal toplumdan ve sosyal ilişkilerden gittikçe dışlandıklarını ve sosyo-ekonomik ve kültürel yoksulluk döngüsü içine kilitlenen gittikçe artan bir şekilde benzer bir grubu oluşturduklarını belirtmektedir” (Ünal, 2013: 161-162). “Aşağı sınıf, asgari ücret ve işsiz kişileri kapsar” (Newman, 2013: 157).

Genel anlamda içerisinde ideoloji barındıran “ ‘alt veya aşağı sınıf’ çoğu zaman, sınıfsal yapının alt düzeyinde yer alan, çoğu kez ekonomik iyileşme yerine bir yoksulluk kültürüne ve/veya bir mahremiyet döngüsüne dayandırılan daimî veya düzensiz ekonomik hareketsizlik sebebiyle sürekli yoksul kalanları betimlemek için kullanılmaktadır” (Edgel, 1998: 89). Sınıf altı kategorisinde bulunan sınıflar, günlük hayatı idame edebilecek ölçüde bir hayat kazancı olduğu ve yoksulluğun aşılmadığı bir kesimi içine almaktadır.

Marx, aşağı sınıfı ‘nispi artık nüfus’ veya ‘endüstriyel yedek işgücü ordusu’ şeklinde tanımlamakta ve sınıfsal yapının bir tarafındaki sermaye birikiminin, diğer tarafındaki sürekli başkalarına dayandığını öne sürmekteydi. Diğer bir deyişle zenginlik ve yoksulluk bir madalyonun iki yüzüdür; aşağı sınıf kapitalizmin daimî bir özelliğidir, iş çevriminin geçici bir belirtisi değildir. Weber göre de; “alt sınıf veya aşağı sınıf bazıları etnik statü ayrımını da yaşayan ‘toplumdan atılmışları’, ‘borçlu sınıfları’ ve ‘yoksulları’ içinde bulunduran olumsuz ayrıcalığa sahip bir sınıftı” (Edgel, 1998: 89-90). Dolayısıyla bu sınıflar hem kültürel anlamda hem de ekonomik anlamda toplumun gerisine atılmış kesimler olduğu ileri sürülebilir.

Özetle çalışmanın bu kısmına kadar; “sınıf kavramı nedir?” sorusu, “sosyal sınıfların ortaya çıkışı” ve “sosyal sınıfların farklılaşması” üzerinde duruldu. Sınıfları tanımlamak gerekirse: Sınıfların iki ana sınıfa ayrıldığı ve bu iki ana sınıf yanında farklı ara sınıfların olduğunu söylemek, sınıf tanımlaması için yeterli bir düzeyde değildir. Dolayısıyla kapitalist toplumda burjuvazi; üretim araçlarına sahip ve işçi çalıştıran iken, proletarya ise; üretim araçlarından yoksun ve emek gücünü satan iki grup şeklinde tanımlamak sınırlı bir tanımlama olacaktır (Savran, 2014: 25). Sınıfların yalnızca sermaye ve gelir düzeyi ile orantılı olarak tanımlanabileceği inancı yanlış bir anlayıştır. Çünkü sınıfı belirleyen birden çok faktör vardır.

Savran'ın da bahsettiği üzere sınıflar sosyal üretim ve sosyal yeniden üretim içindeki yerlerine göre tanımlanır. Üretim vasıtalarının kontrolü yahut üretim araçlarının mülkiyeti, toplumsal üretim içindeki yerlerini esas belirleyen unsurdur. *Esas* belirleyen tanımlamasının yaptığı vurgu bu esas dışında kalan farklı belirleyiciliklerinde olmasıdır (Savran, 2014: 27). Sınıf kavramı ile alakalı tek bir tanımlamanın yahut sınıf kavramının ne olduğu ya da ne olmadığı hakkında kesin bir açıklama yapabilmek pek de mümkün değildir. Bu anlamda sınıfların çeşitliliğinin sınırı da olası değildir. Sınıf kavramı; içerisinde sosyal gerçekliklerin tümünü barındıran ve bu sosyal gerçekliklerle süreç içinde farklılaşan, çeşitlenen sosyal bir olgudur. Dolayısıyla durağan bir yapıdan ziyade, dinamik bir yapı olduğu söylenebilir. Sınıfların dinamik yapısını etkileyen siyasal, kültürel, ekonomik, dini gibi birçok toplumsal gerçeklik vardır. Sınıfların oluşumunu da bahsedilen sosyal gerçeklikler içerisinde değerlendirmek gerekir. Sosyal gerçeklikler içerisinde, siyasal alanın gücü sınıfların oluşumunda kayda değer bir önem taşımaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRKİYE'DE SOSYAL SINIFLAR

Türkiye'de sosyal sınıfları anlayabilmek için İmparatorluğundaki sosyal sınıfları anlamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomisinin temeli, insan ve toprak unsurlarından oluşmaktadır. Osmanlı'nın tipik bir tarım ekonomisine sahip olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda Osmanlı'da sosyal sınıf; tarımsal etkinliğe hâkim olan sınıf yani toprağın mülkiyetine sahip olan devlet ve mülkiyetten yoksun olan üretici sınıf konumunda olan reayadır (Divitçioğlu, 1981: 68-75). Bu sınıfsal ayrım, yani yöneten ve yönetilenler ayrımı Marx'ın ikili sınıf ayrımı olan burjuva ve proletarya ayrımına benzemektedir. Osmanlı'daki sınıfsal ayrım Türkiye Cumhuriyeti'nde de görülmektedir. Osmanlı mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'dan ekonomik, politik, tarihi ve kültürel gibi birçok kaynağı Türkiye Cumhuriyeti bünyesine aktarmıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun ekonomi politikası, hem kendi döneminde sosyal sınıfların oluşmasında etkili olmuş, hem de Türkiye Cumhuriyeti döneminde sosyal sınıfların oluşmasında etkili olmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde işçi sınıfı ve burjuva sınıfının oluşumunda uygulanan ekonomi politikalarının önemli bir rolü vardır.

Çalışma; Türkiye'de iş dünyasının oluşumuna odaklandığından, Türkiye burjuvazisinin sermaye birikiminde sanayi sistemine geçişin önemli bir etken olduğu ortaya çıkmaktadır. 1970 yıllarında hızlanan ve 1980 yıllarında önemli bir çıkış yaşayan sanayide tekelleşme devlet desteği ve teşvikiyle her sanayi dalında hakimiyet oluşturan firmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda politik süreçler, belirli grupların ortaya çıkması ve gelişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda Türkiye gibi ülkelerde devletin sermaye birikiminde net ve doğrudan bir faaliyet gösterdiği hususu söz konusu bir gerçektir (Sönmez, 1987: 115).

3.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE SERMAYE BİRİKİMİ VE SINIFLAR

Osmanlı'nın toplumsal yapısı ve ekonomik hayatın şekillenmesinde, toprak en önemli unsurdur. Osmanlı'da toprağın sahibi, yani mülkün mutlak sahibi hükümdar, başka bir deyişle toprağın sahibi devletti, fakat bazı askeri ve ekonomik yükümlülük bakımından bu toprağın mülkiyet hakkı belirli kişiler verilebilirdi. Tımar olarak adlandırılan bu sistem, Osmanlı ekonomisini desteklemek amacıyla oluşturulmuştur (İnalcık, 2003: 111). Tımar sisteminde toprak üzerindeki işletmeci toprağın mutlak sahibi olmamakta ve padişah istediği zaman toprağı alabilmektedir. Dolayısıyla toprak, üzerinde özel mülkiyet söz konusu değildir. Bu bağlamda iktisadi bireycilik söz konusu değildir.

Osmanlı'da iktisadi bireyciliğin olmaması, sınıfların oluşumunu etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğunda "Servet birikim uzun zaman tüccar ve müteşebbisten ziyade siyasi nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması" iktisadi bireyciliğe dayalı ekonomik bir ilerlemenin meydana gelmemesinin en önemli sebeplerinden biridir (Hülür ve Akça, 2005: 313). Bu durum, Osmanlı İmparatorluğunda burjuva sınıfının oluşmamasıyla bağlantılı olduğu söylenebilir.

Prens Sabahattin, Osmanlı toplumunda burjuvazinin oluşmaması konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesine mâni olan sebep dini olmaktan ziyade, sosyal yapıdan kaynaklandığını belirtmiştir (Sabahattin, 1965: 41; akt. Doğru, 2010: 86). Ona göre girişimci; yani burjuva sınıfının oluşamamasının esas sebebi, Osmanlı toplumunun bütüncül bir yapıya sahip olması ve eğitim sisteminin bağımsız kişiler ve bağımsız bir hayatı hazırlayamamasındandır. Bu sebeple girişimci yapısı kısıtlanan Osmanlı insanı, daha çok resmi görevlerde çalışmasına yönelik teşvikler vardır. Bu anlamda risk almayan ve girişken olmayan bir insan tiplemesi oluşmuştur. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğunda genel olarak ticaretle uğraşan risk alan insan tiplemesi yerine, resmi görevlerle uğraşan insan tiplemesi vardır (Sabahattin, 1965: 48; akt. Doğru, 2010: 86).

Prens Sabahattin'e göre; Doğu toplumlarında bütüncül bir yapı esas iken, Batı toplumlarında bireyci yapı esastır. Dolayısıyla Doğu'da toplum, Batı'da ise birey üstündür. Bu görüş farklılığı da Osmanlı'da burjuva sınıfının oluşmadığını açıklayan

bir hususdur (Doğru, 2010: 86). Bütüncül yapının esas alındığı Osmanlı toplumsal yapısı sınıfların oluşumunda belirleyici konumda yer almaktadır. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğunun, ekonomik birikime ve artı değere el koyarak burjuva sınıfının meydana gelmesini önlemiştir (Duman, 2007: 39). Özetle Osmanlı'da mülkiyetin tek sahibi hâkim sınıf olduğundan, kişilerin mülk sahibi olması engellenmiş, bu doğrultuda burjuva sınıfının ortaya çıkışı da engellenmiştir.

Kapitalist bir sınıfın ortaya çıkabilmesi için, servet birikimi ve artı ürüne ihtiyaç vardır. Ancak Osmanlı döneminde sermaye birikiminin olmaması yani kendine yettiği kadarını ürettiği ve tükettiği bir sistemin olması burjuva sınıfının ortaya çıkışını kısıtlamıştır. "Osmanlı İmparatorluğu toplumsal değişimde geri kalması, Marx'ın geliştirdiği formülasyona göre devlet ile kendi kendine yeterli üretimde bulunan köyler arasında hiçbir toplumsal gücün olmadığı statik bir sistem olarak tanımlanan *Asya Tipi Üretim Tarzın (ATÜT)* dayandırmaktadır. Asya tipi üretim tarzı toplumsal değişmeyi devlet merkezli bir yaklaşımı esas alır" (Göçek, 1999:40-43). Asya Tipi Üretim Tarzı Batılı olmayan toplumlarda görülmektedir. Doğu toplumlarında üretim tarzı toprak mülkiyetinin yokluğunda aranmalıdır. Bernier'in aktardığına göre "Türkiye, İran ve Hindistan'da toprakta özel mülkiyet yoktur. Devlet toprağın mülkiyetini elinde bulundurmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerde feodaliteden söz etmek mümkün değildir. Feodalitenin bulunduğu toplumlarda devletin toprak üzerinde mülkiyetinde söz edilemez" (Divitçioğlu, 1981: 17-18). Bu bağlamda toprağın mutlak sahibinin devlet olması Osmanlı'da özel mülkiyetinin gelişimini engellenmiş bu doğrultuda burjuva sınıfının ortaya çıkışını da kısıtlamıştır. Osmanlı Devleti'nde feodalitenin olmaması kaynaklı Asya Tipi Üretim Tarzının olması, Osmanlı'da burjuva sınıfının oluşumundaki en büyük engellerden bir diğeridir.

Batı toplumlarında yaşanan feodal dönem, Osmanlı toplumunda yaşanmamıştır. Bu yüzden burjuva sınıfı ortaya çıkmamıştır. Osmanlı döneminden günümüze kadar burjuva sınıfı devlet eliyle oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu konuda Menderes'in "Her mahallede bir milyoner yaratacağız" sözü de burjuvazinin devlet desteğiyle oluştuğunun göstergesidir.

Osmanlı toplumunda sınıfsal yapılanmanın olup olmadığı konusu üzerinde uzlaşılan bir konu değildir. Bazı görüşlere göre Osmanlı'nın toplumsal yapılanmasında, Batılı toplumlara benzer bir sınıflandırmanın olmadığı görüşündedir. Ahmad (1999: 25)'a göre; devletin kadiri mutlak olduğu görüşü, Osmanlı toplumuna iyice sirayet etmiştir. Bu sebeple devlet müdahaleci bir rol oynayabilmektedir. Dolayısıyla Batıdaki gibi devlete karşı kendi çıkarlarını dayatabilecek kadar güçlü bir sınıfın ortaya çıktığı düşünülmemektedir. Sınıfsal yapılanmanın zayıflığını Osmanlı İmparatorluğunda devlet toprağın mutlak sahibi olması ayrıca artı ürüne el koyan yani bireysel mülkiyetin gelişmesine yönelik engelleyici uygulamalardan kaynaklı olduğu düşünülebilir. Osmanlı'da geç sanayileşmesi ve feodal bir yapının olmaması (ATÜT olması), Batılı anlamda sınıfların ortaya çıkışını engellemiştir. Bazı görüşler ise buna karşıt bir görüş içerisindedir. Osmanlı İmparatorluğunda toprağın sahibi devlet olmasından dolayı, toprak sahibi sınıfa yönetici sınıf, toprakta çalışan sınıfa ise yönetilen şeklinde bir ayrımın olduğu söylemektedirler. Bu bağlamda Batı benzeri bir sınıfsal yapılanma olmamasının yanı sıra, Osmanlı toplumsal hayatında belirli bir hiyerarşinin olduğu söylenilebilir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunda, sınıfsal yapının hiç olmadığından ziyade Batı benzeri bir sınıfsal yapının bulunmadığı düşünülmesi gerekir.

"Osmanlı ekonomisi genel olarak tarıma dayanmaktadır. Nüfusun yüzde 90'ı kırsal alanda yaşayan tarımsal faaliyetle uğraşan köylüler iken nüfusun yüzde 10'u ise tarım dışı faaliyetlerle uğraşan zanaatkarlardır" (Pamuk, 2007: 32-33). Osmanlı ekonomisi tarıma dayanmasından toprağın mülkiyetini elinde bulunduran burjuva sınıfı olduğu söylenebilir. Saray dışında yer alan sınıf ise yönetilen ya da işçi sınıf olduğu söylenilebilir.

19. yüzyılda Osmanlı'nın sınıfsal yapılanmasında, pek bir değişiklik olmamasına rağmen değişikliğe sebep olan iki durum söz konusudur. Bunlardan ilki; ayanların güçlenmesi ve taşrada söz sahibi olmasıdır. Ayanlar Osmanlı tarihinde ilk defa bürokrat sınıf dışında bir gücün sarayın kontrolünden bağımsız bir şekilde mülkiyetini genişletmiştir. Ayanlar 18. yüzyılda iltizam yoluyla Osmanlı topraklarını denetim altında tutan, taşradaki merkezlerde devletin otoritesini temsil eden ve

tarımsal artığa el koymuşlardır. Ayanlar aynı dönem kendi memurlarına merkez yönetimden daha fazla statü sağlamıştır. Ayanların artan gücü karşısında Osmanlı ayanlarla "Sened-i İttifak" imzalayarak ayanları kontrol altına almıştır. Böylece ayanlar hem siyasal hem de ekonomik anlamda yenilgiye uğramıştır. Dolayısıyla ayanlar feodal- aristokrat bir sınıfın oluşmasında başarısız bir girişim olarak görülebilir (Keyder, 2017: 25-27). Fakat Sened-i İttifak bir taraftan ayanların gücünü kısıtlarken diğer taraftan ayanların hukuki zeminde kabulünü sağlamıştır. İkincisi ise; gayrimüslim burjuvazinin yıkıcı gelişimidir (Demir, 2017:17). Bu iki durum dışında da Osmanlı'nın ekonomik hayatını dolaylı olarak sınıfsal sistemi etkileyen gelişmeler yaşanmıştır. Yaşanan gelişmeler bağlamında Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı örnek gösterilebilir.

Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılın son çeyreğinde demiryolu ağı yaygınlaşmıştır. Bu demiryolu ağları içerisinde en önemlisi ülkenin siyasi hayatına etki eden Bağdat demiryolu, imparatorluğunun en uç köşelerini birbirine bağlayarak ülke çapında birleşik bir pazarın oluşumu yönünde ilerici bir yönelimdir (Savran,1992:23). Ayrıca demiryolu Cumhuriyetin kuruluş yıllarında "vatanın iktisadi gelişmesi, iktisadi seviyesi ve zirai tutumu noktasından lazım olduğu kadar, vatanın geri kalmış bölgelerine ilim, irfan ve medeniyet nuru akıtmak" anlamında zorunlu bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Çağlayan, 2014: 226). Bu anlamda demiryolu hem ekonomi hem de sosyal ilerleme anlamında önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Bir burjuva toplumunun meydana gelmesinde en mühim etken farklı üretim bölümlerini birbirine bağlayan ve sermaye akışını sağlayan bir zeminin olmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı sınıf yapısının oluşmasında ve ekonomik hayatın gelişimde önemli bir etkendir.

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemindeki sınıf haritasında köylüler, bürokratlar ve kompradorlar yer almaktaydı (Keyder, 2017: 35). Osmanlı İmparatorluğu ve devamı olan Türkiye Cumhuriyeti burjuvazinin ortaya çıkabilmesi amacıyla belli faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyetler arasında Jön Türklerin oluşturulması örnek verilebilir. "1908 Jön Türk devrimi Osmanlı Devleti'ni büyük çapta sarsan ancak deviremeyen ilk burjuva devrimidir" (Savran, 1992: 28). Aslında

Jön Türk düşüncesinin arka planında, ekonomik bir programdan ziyade 'devleti kurtarmayı' amaçlayan siyasi bir eylemcilik yer alıyordu (Keyder, 2017:73).

1908-1918 döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti 'Türk Burjuva' sınıfını yaratmaya yönelik belirli ekonomik ve sosyal uygulamalar yapmıştır. Hatta o dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti 'Türk burjuvazisinin öncü partisi' olarak tanımlandığı söylenilebilir (Ahmad, 1999: 25). "Savaş yıllarına hâkim olan siyasi tema yerli burjuvazinin yaratılmasıydı. Milliyetçi aydınlar ve eylemci bürokratlar, serbest dış ticaretin, iktisadi bağımlılığın ve komprador sınıfın doktrini olarak gördükleri liberalizme hücum ediyorlardı. Bu görüşe göre milli bilincin kazanılmasına ve iktisadi amaçların gerçekleşmesine yukarıdan katkıda bulunmak gerekliydi; bireylerin girişim özgürlükleri sonradan gelecekti…Osmanlı İmparatorluğu'nun burjuvazisi, tıpkı Polonya burjuvazisi gibi, milli değildi, dolayısıyla güvenilmezdi. Bu yüzden, o zamana kadar memurluk ve toprağı ekip biçme işlerinin dışına çıkmamış Müslüman nüfus içinden yeni bir müteşebbisler sınıfı oluşturulması zorunluydu. (Keyder, 2017: 82-83) Yeni oluşturulacak milli burjuva grup İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının içinden çıkacaktı. (Keyder, 2017: 84) Dolayısıyla yaratılan milli burjuva sınıfı genel olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri içinden oluşturulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti, bilindiği üzere sosyal yapısından ötürü burjuvazi yaratma fikri hâkimdi. Bu doğrultuda 'milli iktisadi' görüş aracılığıyla burjuva sınıfı oluşturmak istenilmiştir. "Milli İktisat görüşü, savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini kalkınma ve modernleşme için şart olduğunu iddia etmektedir" (Boratav, 2016: 27). Bu doğrultuda Osmanlı devletinin son yıllarıyla beraber 'milli burjuvazi' ve 'yerli zengin' oluşturma fikri gündeme gelmiş ve Cumhuriyet dönemi boyunca etkili bir fikir olmuştur (Sağlam, 2015: 288). *"Milli İktisat* ile amaçlanan Müslüman Türk bir sermaye sınıfı oluşturulmaya çalışılmıştır" (Ersoy,2018:1553). Bilinçli 'zenginleşme' politikalarında en fazla alan kapsayan grup siyasi iktidarla yakın ilişkiler kurmayı başaran Müslüman ticaret burjuvazisidir (Boratav, 2016: 37).

Milli burjuvazi yaratma konusunda özellikle İttihat ve Terakki Partisi'nin konuyla alakalı politikaları Cumhuriyet döneminde hâkim pozisyondadır. "İttihat ve Terakki'nin Anadolu esnafını ve tüccarını banka kurma yönündeki desteği sonucunda bankacılık sektörüne hâkim olan gayrimüslim faktörlerin etkisi azalmıştır. Kurulan bu bankalar sayesinde milli iktisat politikasının esas dayanağını oluşturacak sermaye birikimini sağlamıştır" (Doğru, 2010: 88). İttihat ve Terakki dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet eliyle burjuva yaratma fikri kısmen başarılı olmasına rağmen Batı Avrupa'dakine benzer nitelikte olmamıştır (Ersoy, 2018: 1560). Çünkü Batı burjuva sınıfı devlet dolaylı oluşan bir sınıf değil, Osmanlı'nın tersine sosyal gelişim sürecini devletten bağımsız tamamlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar Milli burjuvazi oluşturmak istese de burjuvazi grubunun büyük bir kısmı gayrimüslim tüccar, bankerlerden oluşmaktaydı (Keyder, 2017: 101). Milli bir burjuvazi ya da yerli zenginleşme amacı güden Osmanlı, çeşitli uygulamalarla bu amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Milli bir burjuvazi oluşturma gayesiyle gayrimüslimlerin elinde bulunan sermayeyi Müslüman sermayedarlara geçirmeye çalışmıştır. Bu anlamda Gayrimüslimlerin Anadolu'daki varlığının elinden alınma süreci, 20. Yüzyılın sonlarında başlayıp 1915 Ermeni tehciri kararları ile büyük bir atılım yaşanmıştır. Yaşanan bu sürecin en mühim sonucu Çukurova, Maraş ve Kürt bölgelerinde Ermenilere ait olan geniş araziler ile Batı Anadolu ve Karadeniz'deki Rumlara ait arazilerin tamamı Müslüman büyük toprak sahiplerine geçmiştir (Gürel, 2014: 318). Zira bu sınıfın oluşumu doğal koşulların değil, iç ve dış zorlamaların, siyasal tercihlerin bir sonucu olduğu söylenebilir. (Cem, 2016: 187). Dışsal etkenlerle oluşturulan burjuva sınıfının elinde yeterli miktarda sermaye birikiminin olmaması, onu Batı'daki karşılığıyla farklı kılmaktadır. Burjuva sınıfı devlet eliyle oluşturulduğundan sermaye de yine aynı özne tarafından yani devlet tarafından sağlanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı'daki burjuva sınıfı devlete bağlı olduğundan, güçlü bir burjuva sınıfı ortaya çıktığı söylenemez. Bu anlamda özellikle artı ürünün olmaması yahut devletin artı ürüne el koyması Osmanlı'da burjuvazinin gelişimini sınırlamıştır. Batı burjuvasının tarihselliği ve birikimi, devlet destekli yaratılmış olan Osmanlı burjuvazisinde olmadığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin sosyal yapılanması, padişahın yetki verdiği yönetici bir gruba dayanmaktadır. Padişahın yetkilenmesine göre bir sosyal yapı vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfına bakıldığında, öncelikle inşaat sektöründe, madencilikte ve askerlikte ortaya çıkmıştır (Koç, 2003:13). Osmanlı İmparatorluğunda yöneticinin yönlendirmesine göre bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da modern anlamda ilk işçiler 19. yüzyılda ordunun ve sarayın fazlalaşan ihtiyaçlarını giderebilmesi amacıyla kurulan fabrikalarda rastlanmaktadır. Bu fabrikalar devlet eliyle yaratıldığından ötürü işçiler Batıdan farklı olarak devlet eliyle oluşturulduğu söylenebilir (Şahin, 2010: 22). Fabrikaların kurucusu devlet olduğu için, işçinin oluşumunda da devletin önayak olduğu söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğunda hem burjuva sınıfı hem de işçi sınıfı siyasal alanın etkisiyle veya yönlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu anlamda devlet yönetiminde erk olan, sınıfların oluşmasında da erk olmuştur.

3.2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE SERMAYE BİRİKİMİ VE SINIFLAR

Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik gelişimi ve sınıfların oluşumu doğrultusunda sistematik bir ilerleme sağlayabilmek amacıyla belirli dönemler esas alınmalıdır. Türkiye ekonomisinin ilerlemesi ve sınıfların belirlenmesinde üç dönem üzerinde durulmuştur. Bunlar: Erken Cumhuriyet döneminde sermaye birikimi ve sınıflar, Çok partili dönemde sermaye birikimi ve sınıflar, 1990-2020 yılları arasında sermaye birikimi ve sınıflar.

3.2.1. Erken Cumhuriyet Döneminde Sermaye Birikimi ve Sınıflar (1923-1946)

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'dan devraldığı siyasi, sosyal, ekonomik ve sınıfsal mirasın üzerine kurulmuştur. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Osmanlı'dan devralınan milli bir burjuvazi yaratma geleneği devam etmiştir. Yaratmak istediği girişimci veya burjuva sınıfı egemen olan siyasi parti yani bürokrat kadro tabanından oluşturma düşüncesi hakimdir.

Milli burjuvazi yaratma konusunda Mustafa Kemal Atatürk'ün söylediği anlamlı bir gerçeği yansıtmaktadır: "...halkımızın tüccar sınıfını zengin edebilmek için, ticaretin yabancı ellerde bulunmasına mâni tedbirleri almak mecburiyetindeyiz." (Cem, 2016: 158). Dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün sözlerinden yola çıkılarak, aslında Kemalizm burjuvazinin ya da iş dünyasının oluşmasında önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Esas olarak Türkiye Cumhuriyeti, bir burjuva devletidir.

Cumhuriyet döneminin burjuva sınıfının çoğunluğunu, gayrimüslim olan kesim oluşturmaktaydı. Ancak yerli yahut milli burjuvazi yaratma konusunda daha sonraki dönemlerde belirli uygulamalar yapmışlardır. Bu uygulamalardan en etkili olanları; İkinci Dünya Savaşı yıllarında çıkarılan Varlık Vergisi ve Milli Koruma Kanunu uygulamalar olduğu söylenebilir. Varlık vergisinin uzun vadede etkisi gayrimüslimlerin yatırım ve ticaret faaliyetlerini başka ülkelere kaydırmasıyla ticaretin büyük bir kısmı Müslümanların yönetimine geçti (Sağlam, 2015: 291). Böylece politik uygulamalar milli burjuvazinin oluşmasında zemin hazırladığı söylenebilir. Dolayısıyla politik mecra ve sermayedar sınıfın birbiriyle bağlantılı olduğu görülebilir.

Askeri ve bürokratlar tarafından kurulan yeni bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik ve siyasi tercihlerini ilk defa 1923 İzmir İktisat Kongresiyle dış dünyaya duyurmuştur. İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin ekonomi politikaları ve sosyal tabakaları konusunda algı ve politikaları ortaya koymuştur. Kongrede tüccar, çiftçi, işçi ve sanayici grupları adı altında bu tabakaların sosyal talepleri gündeme getirilmiştir. Taleplerini gündeme getiren bu gruplar, aynı zamanda dönemin sosyal tabaka ve sosyal sınıflarını sınıflandırma denemesi olarak da görülebilir (Sağlam, 2015: 289). 1923 yılı işçiler açısından çeşitli gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Kongrede işçileri temsilen İstanbul Umum Amele Birliği temsil etmiştir. Kongre işçilere yönelik birtakım kararlar alınmıştır (Özkiraz ve Talu, 2008: 115). Kongre aracılığıyla ilk defa işçi sınıfı, resmi olarak temsil edilmiş ve ona yönelik belirli kararlar alınmıştır.

1923 yılı sonrasında siyasi kadrolarla sermaye kesimlerinin bir araya gelmesinde, 1924 yılında Celal Bayar tarafından kurulan *Türkiye İş Bankasının* özel bir önemi vardır. Banka yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki

bütünlüğü sağlama konusunda önemli bir faktördür (Boratav, 2016: 41). Banka bir yandan dağınık halde duran sermaye kaynaklarının toplulaşmasını, diğer yandan da bahsedildiği üzere siyasal kadrolarla tüccar, tarım ve sanayici kesimlerinin bir araya gelmesine olanak sağlamıştır.

Türkiye İş Bankası, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde 'ulusal bankacılık' yönünde başarılı bir örnek teşkil etmektedir (Kepenek ve Yentürk, 1997: 31-32). Türkiye İş Bankası aynı zamanda Türk girişimcilerinin borç ihtiyacını gidermek ve yeni sanayi kuruluşlarına destek sağlama amacı gütmektedir (Kongar, 2007:351). Bu anlamda Türkiye İş Bankası girişimci sınıf ile siyasal alan arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Hatta Falih Rıfkı'nın "*Çankaya* adlı eserinde bahsedilen girişimci sınıfın politikacılardan oluştuğunu, bir nevi bu bankanın 'politikacılar bankası' olduğunu söylemiştir" (Boratav, 2016: 41). Bu konuda Keyder ise Türkiye İş Bankası Ortaklıkları olan bütün şirketlerin yönetim kurulu üyeleri arasında 'bürokratlar ve milletvekilleri' var olduğunu dile getirmiştir (2017: 135-136). Dolayısıyla Türkiye İş Bankası siyasal temelli bir girişimci sınıfın çıkarları doğrultusunda ilerlediği söylenebilir.

1923 ve 1930'lu yıllara kadar sanayi teşvik politikaları varlığını devam ettirmekteydi. 1923 yılında Teşviki Sanayi Kanunundan yararlanan kurumların sayısı 342, 1927 yılında bu sayı 470'e ve 1932 yılında bu sayı 1473'e yükselmiştir (Sağlam, 2015: 291). Devlet teşviki yatırımcıların hangi alana yönelmesi gerektiğini etkilemektedir. Sayısal verilerden görüldüğü üzere; siyasal alanın teşviki ekonomi alanını da etkilemiştir. Ancak yapılan teşvikler aracılığıyla sanayiye yönelimin arttığı görülse bile 1923- 1929 yılları arası dönemde tarımsal üretim bir ivme kazanmıştır. Bu dönem ülke ihracatının yüzde 80'i tarım ürünlerinde oluşmaktadır. Tarımdan kalan artık ürünün büyük bir kısmı büyük toprak sahiplerinde birikmekteydi. Toprakların yüzde 93'ü aşiret reisi toprak ağaları ile siyasi kadroların elinde bulunurken yüzde 7'si ise köylünün elinde bulunmaktaydı (Atılgan, 2012: 331-332). Bu dönem ekonomiyi ayakta tutan sektör tarım olmasının yanında, sanayi alanında yeni gelişme yaşanmaktaydı. Dolayısıyla sanayi sektöründe anlamlı bir büyüme yaşanmamaktadır. Bu doğrultuda toprağı elinde bulunduran kesim burjuva sınıfını oluşturduğu söylenebilir.

Özendirme ve destekleme dönemi, 1930 yıllarına kadar sürmüştür. Türkiye 1930 yıllarından başlayarak, 1950 yıllarına kadar süren dönem içerisinde 'Devletçi' bir politika izlemiştir. Devletçi bir politikanın hâkim olması sermayedarın elinde yeteri kadar kaynağın olmamasından kaynaklı bir durumdur. (Kongar,2007: 351) Devletçi politikaya yönelmenin tek sebebi 1929 yılında dünyada yaşanan ve Türkiye'yi de etkileyen ekonomik bunalım değil (Cem, 2016: 158) aynı zamanda ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmektir (Kongar, 2007: 352). Türkiye'de devletçilik politikası temel olarak, "toplumdaki her türlü dinamiğin devlet denetimi ve gözetimi altında yapıldığı, her toplumsal gelişmenin devletin üstün tutulduğu, devlet dışı toplumsal gerçekliğin, özerk meşrutiyetinin tanınmadığı bütüncül bir politik dünya" şeklinde tanımlanabilir (Duman, 2007: 42). Türkiye'de devletçilik uygulaması, kapitalist gelişme modelinin bir parçası olduğu söylenebilir. Devletçilik politikası, devletin sanayici lehine fiyat belirlemesi gibi devletle iş yapan müteahhitler, ticaret ve küçük sanayi için kazanç ve birikim imkânları yaratacağı açıktır. Böylece büyük sermaye gruplarının temeli devlet eliyle yapılan ihaleler ile kazanılan kazançtan kaynaklanır (Boratav, 2009: 65). Bu bağlamda toplumun gelişimi konusunda devleti mesul tutma fikri geçmişe dayanmaktadır. 1930 yıllarında hâkim olan devletçilik politikası kendi burjuva sınıfını oluşturmasının aynı sıra işçileşme sürecini, devlet eliyle olmasına sebep olduğu düşünülebilir (Şahin, 2010: 25). Dolayısıyla *devletçilik politikası* özel kuruluşların tek başına yapamadığını, devlet yatırımıyla gerçekleşmesi anlamına geldiğinden, devletin desteğiyle kurulan bu kurumlar aracılığıyla işçi sınıfının geliştiği söylenebilir.

1929 yılında başlayan ve etkisi 1939 yıllarına kadar süren Büyük Burhan'ın dünya ekonomik sisteminde önemli etkisi olmuştur. Yaşanan Büyük Bunalım, Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. Bu dönem, işçilerin maddi durumu iyice kötüleşmiştir. Bu durumdan dolayı birçok yerde grevler yapılmıştır. Bu dönemdeki kamu yatırımları devletle iş yapan müteahhitler, ticaret burjuvazisi ve küçük gruplarıdır. Bu grupların taleplerine yönelik sermaye birikimi fırsatları sağlanmıştır. Daha sonraki yıllarda büyük sermaye gruplarının birçoğu, bu dönem devletten ihale alanlar olmuştur. En kazançlı olan gruplar ise devletten ihale alan müteahhitlerdir (Atılgan,2012: 333-334). Dolayısıyla 1930-1939 yılları arası devletin artığa el koyma yetkisi olmadığından girişimci bir sınıfın ortaya çıktığı söylenilebilir. Ancak ortaya

çıkan bu girişimci veya burjuva sınıfı devletle bağlantılı olduğu söylenebilir. Özellikle bu durum kamu ihalelerinde görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşının yaşandığı yıllarını kapsayan 1940-1945 döneminde, bütün üretken sektörlerin ve milli gelirin daraldığı bir dönem olmuştur. Bu dönem daha önce de bahsedildiği üzere Varlık Vergisi Kanunu söz konusuydu. Bu vergi din ve ırk ayrımına dayanmakta (Atılgan, 2012: 335) ve verginin amacı bu dönem zengin konumda yer gayrimüslim kesimin elinde bulunan sermayeyi, Müslüman kesimin eline geçirmektir. Böylece Türkiye'de milli bir burjuva oluşturulmak istenmiştir. Erken Cumhuriyet dönemine bakıldığında; Türkiye belirli siyasi politikalar uygulayarak sınıfsal yapısını oluşturmuştur.

3.2.2. Çok Partili Dönemde Sermaye Birikimi ve Sınıflar (1946- 1990)

Türkiye siyasi hayatında önemli değişimlerin yaşandığı 1946 yılı, ekonomik anlamda da önemli açılımların olduğu bir süreçtir. Siyasi manada çok partili sisteme geçiş ve halkın daha fazla dikkate alınması gerçeği ile karşılaşılmıştır. Ekonomik manada ise on altı yıl sürdürülen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük politikaların yavaş yavaş esnetildiği; ithalatın serbestleşerek arttığı; dışa açıklık kronikleşmeye başlandığı; bu bağlamda dış yardım, kredi ve yabancı sermaye ile ayakta tutulan bir ekonomik yapı oluşmuştur. Dışa bağımlı bir ekonomik yapı, bu dönemin niteliği olmuştur (Boratav, 2016: 96-97). Ekonomik açıdan devletçi politikanın sonuna gelindiği söylenilebilir.

1946 yılında büyük toprak sahipleri ve tüccar sınıfı temsilcilerinin önderliğinde birleşen muhalefet, 'Demokrat Parti'yi kurmuştur (Owen ve Pamuk, 2002: 142). 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti, ekonomi ve siyaseti önemli ölçüde etkilemiştir. Demokrat Parti, toplumda oluşan yeni toplumsal ve ekonomik güçleri temsil ediyordu. Yeni hükümetin ekonomi ve siyasi anlayışı, devletin ekonomik yaşamdaki etkinliklerini sınırlamak, özel kesimin gelişimi için özel girişimleri destekleme ilkelerine dayanmaktaydı (Kongar: 2007: 356-357). Dolayısıyla Demokrat Partinin iktidara geldiği yıllarda daha önce egemen olan devletçilik anlayışı terk edilmiş, daha çok liberalizm esas olduğu bir ekonomi yapısı hâkim olmuştur. Demokrat Partinin iktidarda olduğu ilk dört yıl içerisinde, ekonomik

ve politik dönüşümler yaşandığı görülmektedir. Bu dönem meclis hem daha gençti hem de daha taşraydı (Keyder, 2017: 159). Mecliste taşra grubunun yer almış olması, Demokrat Partinin ekonomik tercihlerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda Demokrat Parti döneminde tarımsal sektörün ilerleyişi açısından büyük ilerlemeler yaşanmıştır. Dolayısıyla 1950'lerde yaşanan hareketliliğin, girişimciler için yeni bir boyut olduğu söylenebilir.

Bahsedildiği üzere "İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin çok partili siyasi hayata geçmesi ve Demokrat partiyle beraber etkisini yitirmiş olan devletçilik politikası yerini liberal ekonomi politikalara bırakmıştır. Türkiye'de sanayiyi teşvik kanunları, himaye ile devlet eliyle oluşturulan yerli zengin yahut sermayedar bir tabakadan bahsetmek mümkündür" (Sağlam, 2015: 291-292). Tek parti döneminden sonra başa gelen Demokrat Parti, yerli bir burjuva yaratma çabasını desteklemiştir. Yabancı sermaye ile girişilen ortaklıkla, bu ortaklık sonucunda Türkiye'de 'komprador bir burjuva' sınıfı oluşturuldu. Bir eşraf ve toprak ağaları partisi gibi duran Demokratlar, zengin toprak sahipleri ve iş insanlarının menfaatlerini önceleyen bir siyaset izlemiştir (Duman, 2007: 45). Demokrat Parti hükümeti; özel teşebbüsü desteklemek, yabancı sermaye akışını oluşturmak ve ekonomik hayatta devlet müdahalesini azaltma hedefindeydi. Bu dönem özel teşebbüsün toplam yatırım devlet yatırımının önüne geçmiştir (Sağlam, 2015: 292).

Türkiye'nin bugün ki en nüfuzlu sanayicilerinin büyük bir kısmının iş hayatına atıldıkları veya asıl birikimini oluşturdukları dönem 1950 yıllarıdır. Önde gelen sanayi kuruluşlarının çok azı 1950 öncesi döneme dayanmaktadır (Keyder, 2017: 171-172). 1950 yıllarına gelindiğinde; Türkiye burjuvazisi, sanayiye yöneldiği zaman, ensesinde devletin varlığını hissedecektir (Sönmez, 1987: 119). Bu dönem uygulamada olan Kamu İktisadi Teşebbüsü ve hükümetin ekonomi politikası, daha sonraki yıllarda da etkili olacak girişimci sınıfın oluşmasını sağlamıştır. Sermayeyi palazlandırmanın bir uygulaması da KİT'leri, yeni filizlenen Türkiye burjuvazisine ortak yapmaktı. 1950 yıllarında KİT'ler ve özel sektörün ortaklığıyla kurulan çimento ve şeker fabrikası gibi kuruluşlar her alana yayılacaktır. KİT'ler aracılığıyla kurulan büyük sermaye grupları içinde Koç, İş Bankası, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) ve Kurtuluş grupları öne çıkmıştır (Sönmez, 1987: 120-122). Ancak

bahsedilen bu gruplar dışında başka büyük sermaye grupları olduğu söylenebilir: Çanakkale Seramik, Çukurova Elektrik, İpragaz, Tamek Gıda ve diğerleri… Siyasal olanın uygulamaları büyük sermaye grupları üzerinde vuku bulmuştur.

Demokrat Parti hükümeti ekonomik konjonktür sebebiyle, devlet destekli karma ekonomi modelini benimsemek zorunda kalmıştır (Demir, 2017: 24). Devlet destekli karma ekonomi modelini benimseme sebebi ise, özel teşebbüsün devlet yatırımının önüne geçmesidir. Ancak 1950'li dönem her ne kadar karma ekonomik model kabul edilse bile, bir bakıma Türkiye'de burjuvazinin devrimi olduğu söylenilebilir. Halk kitlelerinin özlemleriyle belirli bir zaman kesiti için aynı paralelde olan çıkarları ve artan gücü, burjuvaziyi artık tek başına iktidara sahip kılmaktadır (Cem, 2016: 196). Burjuva, özü itibariyle iktidara yardımcı bir konumdan 1950 yıllarında yönetici bir konuma ulaştığı görülmektedir. Ancak 27 Mayıs darbesiyle Demokrat Partinin devrilmesinin ardından büyük toprak sahipleri iktidar grubunun ya da bloğunun içinden ayrıştırılmış, devletin kredi ve teşvik kaynakları sanayi sermayedarlarına kaymış ve ekonomik anlamda tarımdan daha fazla sanayi sektörüne yönelmiştir (Gürel, 2014: 324). Bu dönem dünya ölçeğiyle ekonomik anlamda yakınlaşabilmenin yolu, daha fazla sanayi sektörüne ağırlık vermekten geçeceğinin anlaşıldığı bir dönem olmuştur

1960 yılına gelindiğinde ise; yaşanılan ekonomik kriz, Demokrat Parti ve öncesinde yakın olduğu sermaye sınıfı arasında açılmaya sebep olmuştur. Sanayi burjuvasını, Demokrat Partiden uzaklaştırmıştır (Savran, 1992: 93-94). 1960'lı yıllarda en kârlı sınıfı tarım alanında ticaretle uğraşan ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve devlet tarafından desteklenen sanayi burjuvazileridir. Eczacıbaşı, DYO, Kale Grup, ECA, Enka, Tekfen, Doğuş, Uzan, STFA, Kutlutaş, Gama, Güriş gibi büyük firmalar bu dönem kurulmuştur. Daha önceden kurulmuş olan Koç, Sabancı, Toprak ve Çukurova grupları inşaat sektöründe hâkim konuma gelmiştir (Demir, 2017: 24). Bu anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amaçladığı milli burjuva sınıfının, bu dönem oluşmaya başladığı söylenilebilir.

Burjuvazinin ekonomik anlamda hızla ilerlemesi, Türkiye burjuvazisini ideolojik hegemonya oluşturma yoluna itmiş ve bu anlamda 1971 yılında TÜSİAD kurulmuştur (Demir, 2017: 25). Türkiye'de finans kapitalinin, yani; tekelci büyük

burjuvazinin belirginlik kazandığı dönem, TÜSİAD'ın kurulduğu dönem olmuştur denilebilir. 12 Mart 1971 muhtırasından birkaç hafta sonra faaliyete geçen dernek, Türkiye'nin toplumsal değişiminde önemli bir paya sahiptir (Öztürk, 2014: 232-233). Türkiye'de bu dönem burjuvazi denilen sermayedar grupların, holdingleştiği görülmektedir. Koç Grubuyla başlayan bu değişim hareketi birçok sermayedar grubu etkilemiş ve holding sayılarında artış görülmüştür. Holdingleşmenin fiili öncüsü olan Koç, 1963 yılında holdingleşti. Elginkan ve Sabancı 1967 yılında, Yaşar ve Hürriyet grupları 1968 yılında, Eczacıbaşı ve Kutlutaş 1970 yılında, Profilo ve Tekfen 1971 yılında holdingleşti. Bu dönem tam olarak 106 holding kurulmuştur. Bu sayı 1979 yılında 149'a yükselmiştir (Atılgan, 2012: 345). Bu dönem burjuvazisi holdingleşme yoluna gitmiştir. Holding mantığı sadece bir alana değil, birçok alana, birçok sektöre hizmet etmektir.

1970 yıllarında dünya çapında etkili olan ekonomik kriz, Türkiye'yi de etkilemiştir. Bu dönem krizden kurtulabilmek amacıyla neoliberal politikalar etkili olmuştur. Özelleştirme, sendikasızlaştırma, taşeronlaştırma ve esnekleştirme 1970 yıllarından günümüze kadar uygulanan neoliberal uygulamalardan bir kısmıdır (Gürel, 2014: 341). Türkiye yaşanan kötü ekonomik krizi durdurabilmek amacıyla 24 Ocak 1980 Kararlarıyla, ülkenin ekonomisini düzeltmeyi hedeflemiştir. 24 Ocak Kararlarının esas amacı; her alanda girişimciliği canlandırmaya, özellikle ihracat alanında girişimciliği artırmaya yöneliktir. 1980 sonrasında uygulanan neo-liberal uygulamalarla dünyadaki dalgalanmalara karşı savunmasız hale gelen Türkiye, 1994 ve 2001 krizlerinden etkilenmiştir. Krizlerden çıkış için özelleştirmeye ağırlık verilmiştir (Şahin, 2010: 28). Bu dönemden sonra Türkiye'nin ekonomi gündeminde, özelleştirme politikaları etkili olmuştur. Ayrıca 1980- 1988 yılları arasında yeni sermaye birikim yöntemleri benimsendi. Dışa açılma ve ihracata dayalı bir sistem hâkim olmaya başlamıştır. Bu yıllar arasında en çok büyüyen gruplar Koç, Sabancı ve İş Bankası olmuştur. Çukurova Grup bankacılık, demir çelik sanayi ve ihracatta atılım yaptı. Enka, dış müteahhitlik, sanayi ve bankacılık alanlarında yoğunlaştı (Atılgan, 2012: 352- 353). Bu dönem esas olarak birçok grup, sanayi ve bankacılık alanında ilerleme kat etmiştir. Bankacılık ve sanayi sektörü iç içe geçmiştir.

Burjuva sınıfında yaşanan bu değişimler, elbette ki burjuva sınıfının bir parçası olan işçi sınıfında da yaşanmıştır. Siyasal alanın etkisiyle oluşturulan burjuva ya da girişimci sınıf gibi işçi sınıfı da aynı etkenden etkilenmiştir.

Tek Parti Dönemi'nde işçi sınıfı büyük bir etkinlik kazanmamış ve daha sonrası için bir potansiyel oluşturmamıştır. Tek Parti döneminin, işçi hareketini millileştirme ve siyaset dışı tutma uğraşının etkisi büyüktür. 1946 yılından sonra sanayileşmenin artmasıyla beraber, işçi sayısında niceliksel anlamda bir büyüme yaşanmıştır (Şahin, 2010:25). Bu anlamda 1950 yıllarından başlayarak, sürdürülen özel sektör yoğunluklu uygulamalarla, özel sektör oldukça gelişmiş ve özel teşebbüse ait yatırımlar devlet yatırımına geçmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında sayıları 20-30 bini ancak bulan sanayi işçileri 1950 yıllarından sonra ivme kazandı ve 1960 yıllarından sonra da bir milyon civarında olmuştur (Sağlam, 2015: 296). Bahsedilen dönemlerde işçi sayısındaki artış, sanayi sektöründeki artışla paralel ilerlediği söylenebilir.

1946- 1953 dönemi önemli bir niteliğe sahiptir. Bu dönem daha önce de bahsedildiği üzere çok partili siyasi hayata geçilmiş olması, siyasi anlamda işçi sınıfının pasif bir konumda olmadığını, kısmen de olsa aktif bir özneye dönüştüğünü göstermektedir (Atılgan, 2012: 337). Bu doğrultuda çok partili hayata geçilmesiyle beraber Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Partinin iktidara gelmek amacıyla verdiği mücadele sürecinde işçilere verilen vaatler, işçi hareketine katkı sağlar nitelikte olmuştur. 1950 yılında gerçekleşen genel seçim öncesi Demokrat Partinin, parti programına işçilere grev hakkı tanınacağını iddia etmeleri Demokrat Parti hanesine artı oy koymasını sağlamıştır. Ancak Demokrat Parti iktidara geldikten sonra, vaat ettiğinin tersine tavır sergilemiştir. 1950 sonrasında işçi örgütlenmesi namına yapılan en önemli gelişme 1957 yılında Türk-İş'in kurulmasıdır. Ancak 1960 yılları işçiler açısından bölünmelerin yaşandığı yıllar olarak görülebilir. Türk- İş sendikasının tavrını beğenmeyen bir grup Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu kurmuştur (Şahin, 2010: 26).

1950 ve 1960 yılları arasındaki döneme bakıldığında; işçi sınıfının hareketli olduğu bir dönemle karşılaşılmaktadır. Seçimlerde işçi sınıfına yönelik vaatlerde bulunulması, Cumhuriyetin ilk yıllarının tersine işçilerin bir sınıf olarak görüldüğü

olası bir durumdur. Türkiye Cumhuriyeti'nde işçi sınıfı bir hareket olarak asıl etkinliğini 1960'lı yıllarda ortaya koymuştur. 27 Mayıs hareketi ve onun oluşturduğu yeni anayasa işçiler geniş haklar tanımıştır. Cumhuriyet döneminde toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı ilk kez 1961 Anayasasında hukuk sistemine girmiştir (Koçak, 2008: 71). Anayasa üzerinden haklarının tanınması, işçi sınıfının resmi olarak da tanındığını göstermektedir.

1970'li yıllara gelindiğinde Adalet Partisi iktidarlığı ile karşılaşılmaktadır. Bu dönem sanayi sektöründeki hızlı artış birçok sendika ve örgütlenmenin kurulması ile sonuçlanmıştır. 1960 yılı sonrasında hareketlenen ve hızla sendikalaşan işçi sınıfı, 1970 yıllarında Adalet Partisi iktidarlığı tarafından çıkarılan yasa ile Türk- İş altında birleştirilen aktif konfederasyon haline gelmiştir. Bu şekilde sınıf mücadelesi yine kontrol altında tutulmak istenmiştir. 1963-1980 yılları arasında geçen dönemde işçi sınıfı, ülke tarihinde ilk defa kitlesel bir harekete ulaşmıştır. Bu dönem işçi hareketi, sermaye birikimi ve siyasal konjonktürün biçimlenmesinde etkili olmuştur. Ancak bu süreç, 12 Eylül Askeri Darbesiyle son bulmuştur (Şahin, 2010: 27).

1990 yıllarıyla beraber emek platformu gibi büyük ölçekli hareketler olsa bile işsizlik ve taşeronlaşma, işçilere tehdit faktörü olarak sunulmakta, işçi örgütlenmeleri engellenmektedir (Şahin, 2010: 30). 1989 yılında meydana gelen Bahar Eylemleriyle beraber ANAP hükümeti, ciddi bir işçi sınıf karşıtlığıyla karşı karşıya kalmış ve iktidarlığını kaybetmemek için kitleye taviz vermek zorunda kalmıştır. KİT'lerde çalışan işçiler ve kamu emekçilerine 1989 yılından itibaren, ciddi miktarda zamlar yapılmıştır. Bu durum 12 Eylül'den sonra işçi sınıfına yönelik ilk ciddi tavizdir (Gürel, 2014: 345). Bahar Eylemlerinde yönetimin işçi sınıfına tavizi, işçi sınıfının ilk ciddi başarısı olarak görülebilir. Bu dönem yapılan zamlar Türkiye ekonomisini ciddi ölçüde etkilemiş ve krizlere yol açmıştır.

Çok partili dönemde sermaye birikimi ve sınıfların oluşumuna bakıldığında; hem sermayedar grup hem de işçi grubu siyasal durumlardan etkilenmiş ve şekillenmiştir. Dolayısıyla siyasal alan doğrudan veya dolaylı olarak sermayedar yani girişimci sınıfının ve işçi sınıfının oluşmasında etkili olmuştur.

3.2.3. 1990- 2020 Arası Türkiye Cumhuriyeti'nde Sermaye Birikimi ve Sınıf

1990 yıllarında neoliberalleşmeye dönük bazı önemli atılımlar olmuştur. Bunlardan en önemlisi tarım ve hayvancılık alanında aktiflik sağlayan KİT'lerin özelleştirilmesidir. Hayvan yeminin önemli bir bölümünü karşılayan Yem Sanayi Anonimi Şirketi (YEMSAN), hayvansal gıda üretimi ve ticaretinin kontrolünü sağlayan Et ve Balık Kurumunun (EBK) birçok kolu, süt ürünleri pazarında da Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) 1995 yılında özelleştirildi. 1999 sonrasında tarım sektöründe önemli ölçüde özelleştirmeler yapıldı. 2001 yılında çıkarılan Şeker Yasasıyla; Türkiye Şeker Fabrikası çeşitli parçalara ayrıldı, bu parçalar daha sonra özelleştirildi. Aynı yıl içinde çıkarılan Tütün Yasasıyla Tekel parçalandı. 2004 yılında Tekel'in alkol kısmı, yerli bir konsorsiyuma satıldı (Gürel, 2014: 357). Özelleştirme veya kamu tesislerinin işletilmek üzere özel sektöre devredilmesi, hükümetler tarafından desteklenmiştir. Özellikle burjuva sınıfının oluşumu bağlamında önemli bir yer olan bir uygulama olduğu söylenebilir.

2000 sonrasında yapılan kamu özelleştirme ihalelerinde, hükümetin alternatif bir burjuva sınıfı yaratma çabasında olduğu söylenebilir. TÜSİAD hala aktif bir burjuva sınıfı olmasına rağmen 2000 sonrasında, siyasi konjonktürün değişimiyle sermayedar sınıfında değişimine yol açmıştır. Bu anlamda MÜSİAD güçlenmeye başlamıştır. Hükümetin bazı girişimciler ve örgütlere yakınlık duyması iş dünyasına etkileri olduğu reddedilmez bir gerçektir. Dolayısıyla 2000 yılı sonrasında ve günümüzde hâkim olan Adalet ve Kalkınma Partisinin iktidara gelmesiyle, burjuva sınıfının da el değiştirdiği düşünülebilir. Bu dönem siyasal İslam'ın yükselişiyle beraber, din kimliği aynı olan sınıf içinde ayrışma ve ittifak oluşumuna sebep olmaktadır. Dini kimliğin ön plana çıkması iş dünyasında kutuplaşmayı beraberinde getirmektedir (Buğra ve Savaşkan, 2015: 47). Dini kimlik iş dünyasında siyasal aktörler tarafından kapsama ve dışlama eylemliliğini oluşturmaktadır. Böylece bu dönem var olan bir burjuva sınıfının karşısına, alternatif bir burjuva sınıfı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de burjuvazinin durumunda yeni bir gelişmenin olduğu söylenilebilir. Hükümet müdahalesinin sunduğu avantajlardan yararlanan ve dini

kimlikle belirlenen kültürel sermaye kaynaklarına dayanan ilişki ağları içindeki yeni aktörlerin siyaseten oluşturulduğu bir döneme girilmektedir (Buğra ve Savaşkan 2015: 49). Siyasal olanın yarattığı ve çıkar benzerliğinin olduğu bir grup oluşturulmuştur. Bu grupta belirleyici olan unsur, avantajı yaratan hükümet ve hükümetin belirlediği sosyal gerçeklikler yani istenilen kimliklerdir. Bu anlamda Vehbi Koç hayatını anlattığı *Hayat Hikayem* adlı eserinde iş dünyasında başarının hükümete yakınlık olduğundan bahsetmiştir (Koç, 1973: 137- 151, Akt; Buğra ve Savaşkan, 2015: 67). Vehbi Koç'un da bahsettiği gibi: Siyasal olanın iş dünyası üzerinde otoritesi ve bu otoriteye ayak uydurmanın başarının önemli bir ayağı olduğu, açığa çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye ve Batı ülkeleri karşılaştırıldığında, Batı'da doğal süreçlerle oluşan sınıflar, Türkiye'de dışsal faktörlerle oluşturulmuştur. Batıda burjuva sınıfı Fransız Devrimini yaparak başa gelirken, Türkiye'de böyle bir sürecin yaşanmadığını görülmektedir. Dolayısıyla Batı ile aynı tarihsel süreçleri yaşamayan Türkiye'de, tam anlamıyla bir burjuva sınıfından söz etmek mümkün değildir.

Türkiye Cumhuriyeti burjuva sınıfını oluşturmak üzere, ekonomi alanında belirli uygulamalar, politikalar izlemiştir. Turgut Özal hükümetinin kademeli olarak kişiselleştirdiği avanta- rant mekanizmaları, yüzyılın sonuna doğru ihaleler, imtiyazlı anlaşmalar, özelleştirmeler, finansal vurgunlar hız kazanmıştı. Devletin ekonomi aktörlerine müdahale etme ve yeni burjuvazi oluşturma sürecinde bazı uygulamalar önem kazanmıştır. Bu anlamda 2002 yılında itibaren Türkiye'nin siyasi konjonktürünü uzun süre etkileyecek olan Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarlığı üzerinde özenle durulması gerekmektedir. Bu dönem kamu ihalelerinde 17 kere değişimin olması ve 100'den fazlasının değiştirilmesi yönetimde olan Adalet ve Kalkınma Partisinin müdahalesi olduğu söylenilebilir. Adalet ve Kalkınma Partisinin ihalelere yönelik yapmış olduğu değişiklikler, yönetimin müdahale alanının genişletmiştir. Toplu Konut İdaresi (TOKİ), başbakanlığa bağlanmış ve Kamu İhale ve Devlet İhale Kanunu'ndan ayrı tutulmuştur. Ayrıca devlet arsaları da TOKİ'ye devredilmiştir. Böylece TOKİ, büyük şirketlerle, yerel müteahhitler ve şirketler arasında iş birliği bağlarını arttırmıştır (Atılgan, 2012: 357).

Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi etkili olan özelleştirme uygulamaları, yeni bir burjuva sınıfının oluşmasına yol açmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi oluşan yeni burjuva sınıfının en karakteristik özelliği İslami bir kimliğe sahip olmasıdır. Dolayısıyla İslami burjuvazi veya Muhafazakâr burjuvazi öne çıkmıştır. Bu dönem MÜSİAD, TÜSKON ve ASKON hükümetin desteklerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda özellikle 2002 yılı sonrasında hâkim olan iktidar parti, aynı zamanda sermayenin dolaştığı elleri de değiştirmiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde, Türkiye'nin finans kapitali anlamında önemli bir yerde olduğu söylenilebilir. Bu dönem bahsedildiği üzere büyük sermaye grupları varlıklarını artırmalarının yanında 'küresel oyuncu' haline geldikleri söylenebilir. Bu anlamda Adalet ve Kalkınma Partisinin sermaye dostu uygulamaları, özellikle 'özelleştirme' politikasında ciddi bir yere sahiptir. Türkiye'de özelleştirmeler 1985- 1999 yıllarında 4,7 milyar dolar, 2000-2003 yılları arasında 3,6 milyar dolardı. 2004-2009 yıllarına gelindiğinde ise yaklaşık 30,4 milyar dolar özelleştirme yapılmıştır (Öztürk, 2014: 242-243). Verilerden yola çıkılarak Adalet ve Kalkınma Partisinin aktif olduğu dönemde özelleştirilmeye ağırlık verilmiştir. Böylece kendine yakın çevreden bir burjuva sınıfı oluşturduğu düşünülebilir. Aynı zaman özelleştirilen bu kurumlarda işçi sınıfının artışını sağladığı düşünülebilir. "2000 sonrasında tam gün ve süresiz sözleşmeyi içeren standart istihdam biçimlerinin yerine, esnek istihdam modelleri getirilerek uluslararası rekabette işçi maliyetlerini azaltma amacının yanında işçiler arasındaki çıkar ilişkisinin ortadan kaldırılması ile sendikal örgütlenmeye karşı savaş verildiği görülmektedir" (Etçi, 2018: 144). Günümüz Türkiye'sinde hukuksal düzenlemeler vasıtasıyla, işçi sınıfı denetim altında tutulmakla beraber işçi sınıfının oluşumu olan sendikalar da zayıflatılmak istenmiştir.

Türkiye'nin ekonomik gelişiminde işçi sınıfının ve burjuva sınıfının oluşumunu toparlamak gerekirse, Osmanlı Devleti'nin siyasal, ekonomik ve sosyal yapısı, her iki sınıfın oluşumunda da önemli kısıtlayıcı olarak görülebilir. Osmanlı Devleti sanayileşme sürecine geç girmesinin yanı sıra, işçi istihdamını da saraya ait fabrikalarda gerçekleştirmesi işçi sınıfının köklenmesini engellemiştir. Bu anlamda saraya ait fabrikalarda çalışan işçilerin aslında bir devlet yapılanması olduğu

söylenebilir. Dolayısıyla Batıdan farklı olarak Osmanlı'da işçi sınıfı ve sanayileşme, devlet eliyle oluşturulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da işçi sınıfı ve sanayi sınıfı için aynı durum geçerlidir. Kökleşmemiş sanayi ve işçi sınıfından bahsedilebilir. Çok Partili hayata geçişle beraber seçim kampanyalarında işçilere verilen vaatler işçi sınıfı için bir umut olmuştur. Ayrıca Anayasalarda işçi haklarından bahsedilmesi, bu sınıfın büyümesi konusunda ivme kazandırmıştır. 1980- 1990 sonrasında önemli bir derecede faaliyet kazanan işçi sınıfı, daha önce de bahsedildiği üzere belirli faktörlerden dolayı engellenmiştir. İşçi sınıfı için bahsedilen süreç, burjuva sınıfının oluşumunda da yaşanmıştır.

Osmanlı'nın son döneminde İttihat ve Terakki Partisiyle başlayan ve Cumhuriyet dönemine kadar süren milli bir burjuva yaratma süreci vardır. Her gelen hükümet yahut yapılanma kendi burjuvazisini oluşturma çabası içerisinde siyasal alanı yönlendirmiştir. Devlet desteğiyle iş başarısı oluşturmanın belirleyici rolü devletin keyfi müdahalesini kısıtlamak değil o keyfi müdahalelerden yararlanabilmektir. Toplumsal meşrutiyetini, sermaye kaynaklarını ve yatırım olanaklarını devlete borçlu olan bu anlamda dizginlenmemiş bir siyasi güç kullanımıyla karşı karşıya olan bu iş insanları topluluğu ekonomik açıdan güçsüz olduğunu söylemek mümkün olmasa bile, bu ekonomik gücün, bir sınıfın hâkimiyetine dönüştüğü söylenemez (Buğra ve Savaşkan, 2015: 386). Buna karşıt daha fazla hükümet çeperinde yer almış ve onlara karşıt durmaktan kaçınmışlardır. Çünkü burjuva sınıfının varlığı, bir nevi bürokrasiye yakınlıktan geçmektedir.

Devlet ve iş insanları arasındaki ilişkiyi, holding yönetimlerinde görmek mümkündür. Devlet yöneticiliği yapmış bir kişi holding yönetiminde görev almasını sağlamak o kişinin, devlet deneyiminden kalmış ilişkilerinden yararlanma imkânı sağlamaktadır (Sönmez, 1987: 147). Dolayısıyla daha önce bürokratlık yapmış kişi, bulunduğu şirkette siyasi koordinasyonları ve bağlantıları sağlama açısından belirgin bir ilerleyiş sağlayabileceği söylenebilir. Bu 'mekik politikasını' en çok kullanan holdinglerden biri Sabancı Grubu'ydu. Başbakan Turgut Özal, Sabancı Holding'de 1970 yıllarında önemli pozisyonlarda yer almıştır. Naim Talu, Sabancı Grubu'nda yer alan bir başka başbakandı. Naim Talu 1976 yılında Akbank yönetim kurulunda yer almıştır. Ahmet Dallı, İhsan Soyak, Memduh Yaşa, Medeni Berk, Namık Kemal

Şentürk gibi birçok bürokrat Sabancı Grubu bünyesinde farklı alanlarda görev almıştır. Bu durumu Koç Grubu gibi birçok önemli holdingde görebiliriz (Sönmez, 1987: 148-149). Görüldüğü üzere bürokratların holdinglerde üst düzey yönetici olması siyasal alan ile sermaye birikiminin olduğu alan arasında organik bir bağ olduğunu göstermektedir. Burjuva sınıfının gelişiminde politik olanın etkili olduğu ve kolaylık sağladığı, dolaylı ya da doğruda bir şekilde faaliyete geçmektedir.

Türkiye burjuvazisini oluşturan holdingler yahut şirketler, yani Türkiye burjuvazisini oluşturan sınıf, tek bir partiye destek verme eğilimi yerine birçok siyasal partinin destekçisi görünümünde yer alır (Sönmez, 1987: 152). Böylece değişen koşullarda birçok ata birden oynaması sayesinde, burjuvazinin konumunda sarsıcı bir değişim yaşanması önlenmiş olur. Bahsedildiği üzere burjuva sınıfı stratejik bir hamle ile devlet desteğini sırtında tutmayı sağlar. Bu anlamda Koç Grubu örnek verilebilir. Koç Grubunun bakkallıktan dev bir holdinge yükselişinde CHP ile olan ilişki önemli bir faktördür. Ancak Vehbi Koç DP yöneticilerinin baskısıyla, 1960 Mart'ında CHP'den istifa etmiştir. Dolayısıyla değişen iktidar süreci Koç'un siyasal duruşunu değiştirmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra 1973 yılında yayımlanan *Hayat Hikâyem* adlı kitabında 1954 ve 1957 seçimlerinde hem CHP'ye hem de DP'ye yardım ettiğini açıklamıştır. Ayrıca devletle olan yoğun ilişkileri sebebiyle Ankara'da 'Hükümetle İlişkiler Departmanı' bulunan tek holding Koç'tu (Sönmez, 1987: 153-220). Bu anlamda Sakıp Sabancı şöyle der: "Politikacılarla ister iktidarda olsun ister muhalefette olsun daima iyi ilişkilerimizi devam ettirdik" (Sönmez, 1987: 153). Bu doğrultuda siyasal olanla iş insanı arasında bağlantı olduğunu, bu iki örnek üzerinden görmek mümkündür. Dolayısıyla gelişimini hedefleyen burjuvazi amiyane tabirle tek ata oynamak yerine birçok ata birden oynaması gerekmekte bu burjuvazinin ilerlemesi için bir norm yahut önkoşuldur. Siyasi erkin iş dünyası üzerinde etkili olduğunu ve burjuvazinin belirmesinde kayda değer bir alan kapladığı gerçeği Koç, Sabancı ve birçok iş insanı üzerinden okunabilecek bir gerçektir. Bu anlamda çalışmanın ana ekseni olan Diyarbakır İlinden de 'Halis Toprak' örneği verilebilir. "Özal benden tekelleri kırmamı istedi". Bu sözler Bilecik- Bozüyük'te seramikten kâğıda, radyatörden ampule uzanan 35 milyarlık, 5 sanayi tesisini yan yana dizen 'Halis Toprak'a aittir. Kökeni Diyarbakır Lice ilçesine uzanan Toprak ailesi, 1960 yıllarında el attıkları tekstilden, 1980

yıllarında sanayinin diğer dallarına da uzanmıştır. Toprak, çoğunluğu 1980 yıllarında kurulan 16 şirketli bir sermaye topluluğudur. Grubun gelişiminde Turgut Özal'ın himayesinin önemli bir payı vardı (Sönmez, 1987: 304). Daha önce de bahsedildiği gibi Türkiye çapında etkili olan devlet ve iş insanları yahut devlet ve burjuva sınıfının oluşum sürecini etkili olan siyasi erk figürü Diyarbakır İli üzerinde Halis Toprak'ın örneğinde analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Halis Toprak'ın o dönemler aniden yükselişi ve genişlemesi, Özal'dan aldığı direktiflerden kaynaklı bir durum olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Diyarbakır'da büyük sermayedar sınıfının oluşumunda, devlet veya siyasi erkin aktifliği belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Halis Toprak örneğinde görüldüğü üzere, Türkiye'de iş insanlarının yani; girişimci sınıfın sosyal gelişimine bakmakta yarar vardır. Girişimcilik faaliyetinin yönlendirilmesinde devletin aktif olarak oynadığı rol Türkiye iş hayatının şekillenmesinde önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiyeli iş insanlarının hayatlarını anlattıkları eserlerde iş başarısının temelini iş insanının devletle olan ilişkisi çerçevesinde belirlendiği öne sürülmektedir. Bu ilişki 'aşk ve nefret ilişkisi' şeklinde tanımlanabilir. Ayrıca iş insanı sınıfı sadece sermaye yani servet birikimini değil, aynı zamanda toplumsal konumlarını da devlete borçlu olduklarının bilincindedir (Buğra, 2015: 16-17). İş insanı sınıfı için devlet sosyal meşrutiyetin temel kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Buğra, 2015: 36). Türkiye'de iş insanının oluşumunda yani sosyal kökeninde devlet vurgusu olduğunu Demokrat Parti'nin "her mahalleye bir milyoner" sloganıyla görmek mümkündür. (Buğra, 2015: 176). Dolayısıyla iş insanın hem sosyal konumu hem de ekonomik konumu oluşmasında devlet büyük bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze Türkiye'de, hem burjuva sınıfı hem de işçi sınıfı Batı'dan farklı olarak yapay bir şekilde oluşturulmaya çalışılmıştır. Dışarıdan bir güç aracılığıyla geliştirilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIR'IN TARİHSEL GELİŞİMİ VE İKTİSADİ HAYATI

Diyarbakır'ın sosyo-kültürel yapısı bağlamında, birçok etnik kültürü, dini, sınıfı, ırkı, medeniyeti içinde barındıran kozmopolit bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bu anlamda Diyarbakır'ın tarihinde, birçok medeniyetin izini görmek olağan bir durumdur. Diyarbakır'ın birçok uygarlığa ev sahipliği yapması sadece kültürel anlamda değil, aynı zamanda ekonomik anlamda da farklıkları içinde barındırdığını göstermektedir. Bu bölümde Diyarbakır'ın sosyal ve siyasi tarihi bağlamında süreç içerisinde ekonomik alandaki değişimi anlatılmaktadır.

4.1. DİYARBAKIR'IN TARİHİ

Diyarbakır, Anadolu ve Mezopotamya'da egemen olmuş uygarlıklara ait mirasın izlerini uzun yıllar boyunca şehrin tarihinde, kültüründe, inanışında, ekonomik ilerleyişinde, dillerinde vuku bulmuştur. Diyarbakır çevresi 5 kilometre uzunluğunda surlarla çevrili olan tarihin her döneminde sanat, bilim, edebiyat, politika gibi birçok sosyal ve bilimsel unsurda kayda değer kişilerin yetiştiği kadim bir şehirdir. "Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu'nun doğu kesimini teşkil eden Dicle bölümünün kuzey yarısında yer almaktadır. Bölge batıdan Karacadağ, kuzeyden ve doğudan Güneydoğu Toroslar yayının dış kenarları, güneyden de Mardin eşiği ile çevrilmiştir" (Sözer, 1969: 3). Diyarbakır şehrinin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekle beraber şehrin doğusunu sınırlayan ve Dicle yatağından yüz metre yükseklikte bulunan Fiskaya kayalığı İçkale kesiminin ilk yerleşim yeri olduğu düşünülmektedir (Beysanoğlu, 1998: 3). Diyarbakır'a ilk yerleşimin, çok eski tarihlere dayanmasından ötürü, bu bölgede birçok farklı devlet ve bununla bağlantılı olarak birçok farklı medeniyet, kültür, din, ekonomik sistem gibi sosyallikler egemen olmuştur. Bu doğrultuda bölge özelinde farklı grupların etkili olması, yerleşkede

çeşitliğin olmasını sağlamıştır. Bahsedilen çeşitlilik Diyarbakır'ı tarihi, kültürel, dini, ilmi, bilimsel, demografik, siyasi, ticari bakımdan kayda değer bir öneme sahip bir şehir yaptığı söylenebilir.

"Diyarbakır, insanlık ve medeniyet tarihinin oluştuğu üç önemli bölgeden biri olmasının yanında, tarım ve hayvancılığın ilk kez başladığı alan olan verimli hilal bölgesinde; Eski Yunancada iki nehir arasındaki toprak parçası anlamına gelen Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölümü ifade eden Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almaktadır. Diyarbakır bölgesi, Anadolu ve Mezopotamya için önemli olmasının yanı sıra dünya ölçeğinde de Çayönü, Kortik Tepe gibi Neolitik döneme ait yerleşimlerin bulunması bölgeyi önemli kılmıştır. Tarihin her döneminde büyük uygarlıkların önemli merkezlerinden biri olan Diyarbakır, bugüne kadar 26 farklı uygarlığın yerleşim yeri olmuştur" (Çiçek, 2011:99-101). Diyarbakır'a yerleşen ilk kişilerin kimler olduğu tam olarak bilinmemesine karşın, elde bulunan bulgulara dayanılarak bu bölgenin ilk sakinleri 'Hurri' halkının olduğu söylenmektedir. Diyarbakır, Hurrilerin surla çevrili olan küçük kenti Roma döneminde M.Ö. 330-377 yıllarında günümüzdeki sınırlarına sahip olacak şekilde yeni bir sur ile çevrilmiştir (Parla, 2005: 78). Bahsedildiği üzere yüzyıllar boyunca bölge birçok medeniyete, topluluğa ev sahipliği yapmıştır. Bunlar;

"Hititler, Asurlular, Urartular, Medler, Babiller, İskit, Pers, Part, Armenia kralı Büyük Tigran, Romalılar, Büveyhoğulları, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Eyyübiler, Moğollar Akkoyunlar, Osmanlı ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti hâkimiyeti içinde yer almıştır" (Sözer, 1969:43-48). Dolayısıyla kozmopolit bir özelliğe sahip olan kent birçok farklı medeniyetin izlerini de barındığı söylenebilir. Görüldüğü üzere Diyarbakır bölgesinde, çeşitli medeniyet ve halkların hüküm sürmesi bu bölgenin esas olarak önemli olduğunu göstermektedir. Diyarbakır'ın önemli olmasının sebebi hayvancılığa ve tarıma uygun alanların olması, birçok farklı alanı birbirine bağlayan kara yollarının olması ve Musul'a uzanan Dicle nehri suyolunun kesişim noktasında bulunması sebebiyle, tarih süresince önem arz etmiştir (Keser, 2017: 4-5). Diyarbakır'ın böyle önemli bir kavşakta yer alması kenti hem ticari hem de sosyal anlamda çeşitlenmesini sağlamıştır.

4.2. DİYARBAKIR'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Diyarbakır, ana yollar üzerine kurulmuş müstahkem bir kent ve ticaret merkezi olarak tarih boyunca daima büyük bir önem taşımış ve coğrafi konumundan ötürü, büyük bir gelişme göstermiştir (Sözer, 1969: 84-85). Cumhuriyet'in ilanının ardından Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan demiryolu politikası çerçevesinde, Diyarbakır demiryolu 1935'te hizmete açılmıştır. Güney Ekspresi'nin 1944'te hizmete girmesiyle, "Diyarbakır Batman ve Kurtalan'ı İstanbul Haydarpaşa'ya bağlayan önemli bir güzergâh üzerinde yer almıştır" (Erten, 2001:22-26, Akt; Pıçak ve Eroğlu, 2018: 71). Bu bağlamda coğrafi konumundan sebebiyle Diyarbakır, tarih boyunca ulaşım ve yolların kesişim merkezi olmuştur. Diyarbakır anayollar üzerinde yer alması ve zengin kaynakları olması sebebiyle, ekonomik anlamda güçlü bir konumda yer almaktadır. Geçmiş dönemde birçok ticaret merkezinin ana ekseni olduğundan şehrin içinde birçok han, çarşı, kervan gibi yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar Diyarbakır'ın belirli bir ticari yahut ekonomik hareketliliği olduğu göstermektedir. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, Diyarbakır'ın ekonomi yapısında ticaret başat bir ekonomik faaliyet olarak yapılmaktadır. Diyarbakır'da "ticari eylemlilik 'sûk' denilen dükkanların bulunduğu çarşılar veya pazarlarda yapılmaktaydı. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diyarbakır'da sûk denilen alanlar 16 tane, 366 esnaf grubu ve 2008 dükkân" saptamıştır. Bu dükkanlarda birçok envai çeşit ürün satılmaktadır (Pıçak ve Eroğlu, 2018: 78). Evliya Çelebi'nin de bahsettiği üzere Diyarbakır ekonomik manada önemli bir konumda yer almaktaydı.

Osmanlı Devleti döneminde İstanbul, Bursa ve Edirne'nin ardından en mühim sanayi ve ticaret merkezi olan Diyarbakır birçok alanda faaliyet göstermektedir (Taş, 2019: 65). Diyarbakır'da Osmanlı Devleti döneminde birçok han yapılmıştır. Ancak bu hanların birçoğu bakımsızlık ve yol genişletme gibi sebeplerden dolayı günümüze kadar ulaşamamıştır. Günümüze ulaşanlar Hasan Paşa Hanı, Çifte Han, Deliler Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) (Güldoğan, 2011: 389) ve Sülüklü Han olmak üzere dört tane han bilinmektedir. Günümüze kalan bu dört han dışında; "Hanı Cedid, İbrahim Paşa Hanı, İpekyolu Hanı, Kayseriye Hanı, Melek Ahmet Paşa Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Tütün Hanı" vardı (Karaca, 2014: 86). Hanların birçoğu o dönem ticari ve konaklama mekânı olarak kullanılmaktaydı. Günümüzde belli

işlevleri değişse bile, hala ekonomik anlamda kullanılmaktadırlar. Şehirde birçok hanın olması ekonomi yapısının gelişmiş olduğunu göstermektedir.

1660 yılında Diyarbakır şehrine gelen Poullet, şehirden şöyle bahsetmektedir: "Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı o kadar büyük ve o kadar güzeldir ki, Türkiye'de eşi benzeri yoktur. İran'dan, Mısır'dan, Moğolistan'dan, Polonya ve Moskova'dan Diyarbakır'a gelip kendi şehirlerine ipek, pamuk ve fevkalade güzel çeşitli deri mamulatı götüren tacirlerin yekûnu çok kabarıktır" (Beysanoğlu, 1963: 251). Bu bağlamda Diyarbakır, o dönemin koşullarında ticari anlamda önemli bir değere sahip bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de bahsedildiği gibi Diyarbakır'da birçok han vardı ve bu hanların birçoğu ticari değere sahipti. Poullet'in bahsettiği hanlar, çarşıların birçoğu günümüze ulaşmamıştır.

Diyarbakır esnaf gruplarının inançları bağlamında karşılaştırmalı bilgi veren tek kaynak, 1568 yıllı 'Mufassal Tahrir Defteri'dir. Bu defterde belirtilenlere göre 3671 kişiden 2208 kişi gayrimüslim iken 1463 kişi Müslümandı. Ancak şehirde meslek grupları arasında bir farklılaşma söz konusuydu. Müslüman kesim daha çok askerlik, çiftçilik ve hayvancılıkla meşgul olurken; gayrimüslim kesim daha çok zanaat, ticaret ve teknik işlerle meşgul olmaktaydı (Pıçak ve Eroğlu, 2018: 78). Bu bilgiye dayanarak Diyarbakır özelinde esnaflık üzerinde ekonomik değerlendirme yapıldığında; gayrimüslim kesimin daha yoğun bir ilerleme alanı içinde olduğu söylenebilir.

17. yüzyılda Diyarbakır ticaret ve endüstri gelişmeler açısından önde gelen şehirlerden birisisiydi. Bu konuda Evliya Çelebi'nin *Seyahatname 'sinin* 4. cildinde, "Diyarbakır'da kılıç, mızrak, ok, hançer, kuyumculuk, pamuk ve ipek dokumacılığı, ayakkabı, çizme" gibi birçok alanda ürün olduğunu söylemiştir (Beysanoğlu, 1996: 676). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde 17. yüzyılın görkemli ve zengin yani refah seviyesi yüksek olan Diyarbakır'ın nüfusu, 18. yüzyılından sonra başlayan salgın hastalıklar ve göçler nedeniyle 1870 yılında 21.372'ye düşmüştür (Çiçek, 2011: 101).

Diyarbakır daha önce de bahsedildiği üzere; ticari ve endüstri bakımdan bulunduğu bölgenin önde gelen şehirlerinden biriydi. Diyarbakır'ın ticari ve endüstri

anlamındaki canlılığı 19. yüzyılın sonlarında sona ermeye başlamış ve Birinci Dünya Savaşı ile iyice sönmüştür. Ancak cumhuriyetin kurulmasıyla beraber şehrin ekonomik hayatında tekrardan bir canlanma olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım toplumundan sanayiye geçiş dönemi olduğundan, tarım faaliyetleri genel olarak tüm şehirlerde ön plandadır. Bu bağlamda "Diyarbakır çiftçi ailelerinin oranı Diyarbakır nüfusu baz alınarak oranlandığında %48'ini oluşturduğu ortaya çıkmaktadır" (Özlü ve Tiryaki, 2019: 461). Dolayısıyla bu dönemin ekonomik koşulları göz önüne alındığında tarıma yönelik bir ilerleme olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin başlangıcında sanayi alanında gelişmeler yaşanmış ve ülkenin tüm vilayetlerinde sanayi kuruluşları yapılmıştır. Kurulan sanayi kuruluşları bölgenin hammadde, enerji, iş gücü, sermaye, ulaşım ve pazarlama kaynakları temel alınarak oluşturulmuştur. Bu anlamda Diyarbakır'da "sanayi işletmeleri arasında öne çıkan dokuma, maden ve ziraat" alanlarıdır (Özlü ve Tiryaki, 2019: 468). Dolayısıyla sanayi tesisleri inşa edilirken yahut sanayi tesisi için yatırım yapılırken, bölgenin koşulları dikkate alınmıştır. Diyarbakır vilayeti maden yatakları, hayvancılık ve tarım alanında elverişli bir yapıda olması sanayi tesislerinin de yani ekonomik ilerleyişini ve ekonomi planlamasını da bu alanda ilerlemesini sağlamıştır.

Diyarbakır'da sanayi tesislerinin kurulmasının yanı sıra tek parti dönemi boyunca ekonomisinin esas kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Diyarbakır'ın geniş bir tarım potansiyelinin olması ve geçmişte de tarımın yaygın bir şekilde yapılması sebebiyle tek parti döneminin Diyarbakır'da tarım politikaları üzerinde durulmasını sağlamıştır. Başka bir söylemle Cumhuriyet dönemi iktidarlığı, 1923 yılından itibaren Diyarbakır'da ziraatın 'terakki ve inkişafı' için farklı politikalar üstlenmişlerdir. Bu politikalar arasında çiftçinin topraklandırılması, arazi dağıtımı, çiftçiye tarımsal alet ve tohum yardımı yapılması, su ve ilaç ihtiyaçlarının karşılanması, zararlı hayvanlarla mücadele gibi girişimler ilk akla gelenlerdir (Çağlayan, 2019: 481). Dolayısıyla yapılan bu teşvikler yahut girişimler Diyarbakır nüfusunun önemli bir kısmının, tarım alanında yoğunlaşmasını sağlamıştır. Zirai anlamda verimli topraklara sahip olması Diyarbakır'da birçok tarım ürünün yetişmesini ve önemli bir geçim kaynağı olmasını sağlamıştır. Diyarbakır Salnamesinden elde edilen bilgiye göre Diyarbakır şehrinde mevcut olan topraklarda limon, portakal, hurma dışında birçok tarım ürünün yetişmesi için elverişli bir yapıya

sahiptir (Diyarbakır Salnamesi, 1999: 89). Dolayısıyla tarım alanında Diyarbakır ilinin elverişli olduğunu söylemek mümkündür. Diyarbakır verimli topraklarından dolayı uzun bir süre tarım üzerinden ekonomisini ilerlettiği söylenebilir.

"Salnamede Diyarbakır'ın sanayisi bağlamında sanayice şöhreti azimeyi haiz olduğu geçmektedir. Bu anlamda her ne kadar tarımsal yoğunluk bulunsa bile sanayi anlamında da bir ilerlemenin olduğu söylenebilir. Ayrıca gülcülük ve çiçekçilik alanı da Diyarbakır vilayetinin azımsanmayacak bir geçim kaynağıdır. İpek böcekçiliği ve bağcılık alanında da Diyarbakır önemli bir konumda yer almaktaydı. İpek böcekçiliği alanında önemli bir merkezi olmuş ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yaygın bir şekilde bu alanda uğraşılmıştır" (Çağlayan, 2019: 489).

İpek böcekliğinin Türkiye formunda önemli merkezlerinden biri olmasının yanı sıra bu alanda elverişli olması İpek Böcekçiliği Mektebinin açılmasına vesile olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarına bakıldığında Diyarbakır ilinin coğrafi yapısı ekonomik ilerleyişi etkilemiştir. Özellikle tarım ve hayvancılık alanında ve bunlarla bağlantılı olarak dokuma alanında bir ilerlemenin olduğu söylenebilir. Bu konuda Diyarbakır Yıllıklarında "Diyarbekir'in hayatı iktisadiyesi ziraatına bağlıdır" şeklinde ekonomik mevcudiyeti kaydedilmiştir (Abakay, 2019: 497).

1970-1980 yıllarında tarımın modernleşmesiyle beraber, Diyarbakır tekrardan bölgenin ticari merkezi olmuştur[1]. Bu anlamda Diyarbakır'ın bir iş merkezi veya bir ticaret merkezi olduğuna yönelik iddiaları, şehirde bulunan otellerin doluluğu üzerinden de yorum yapılabilir. 1950 yılından itibaren Diyarbakır'da şehirciliğin gelişmesi ve sur dışında yeni ve modern binaların yapılması nüfusun artması ve hızla gelişme gösteren ekonomik ve ticari hayat otelcilik alanından da ivme kazanmış ve otel sanayisi oluşmuştur.

Diyarbakır şehri ve Batman kasabasında civarında sanayi tesisleri toplanmıştır. Bölgenin en önemli tesisi TPAO'ya ait Batman Petrol Rafinesidir. Diyarbakır şehrinde kurulmuş Sümerbank Yün Yıkama ve Şayak Dokuma Fabrikası ile Tekel İçki Fabrikası önemli sanayi tesisleridir. Görüldüğü üzere bölgede birkaç tesis dışında sanayi bakımından henüz başlangıç seviyede olduğu söylenebilir.

[1] 2000'e Beş Kala Diyarbakır (1995), Diyarbakır Valiliği. s.s. 252. Diyarbakır.

Diyarbakır bölgesinde sanayi kalkınması bakımından, ancak devlet desteği sağlandığında bir ilerleme görülebilir (Sözer, 1969: 151).

Türkiye Cumhuriyeti öncesi ve sonrasında yaşanan ekonomik gelişmeler, benzer şekilde Diyarbakır'ın özelinde de tezahür ettiği görülmektedir. Devlet eliyle oluşan bir sistemin hâkim olduğu söylenebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Diyarbakır ulusal ve uluslararası ekonomiden ve ekonomi siyasallarından da kaynaklanan etkilerden dolayı ticari alanda gücünü kaybettiği söylenebilir (Keser, 2017: 8). Özellikle 1990 yılı Diyarbakır'da yaşanan siyasi durumlardan ötürü ekonomik açıdan gerilediği söylenebilir.

2003 yılında Devlet Planlama Teşkilatının yapmış olduğu "İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması'nda" elde edilen bulgulara göre Diyarbakır İli 81 il içinde 63. Sırada yer almaktadır (Dinçer ve diğ., 2003: 55). 2011 yılında yapılan İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasının (SEGE) bulgularına göre Diyarbakır Türkiye ölçeğinde 67. sıraya gerilemiştir. Veriler üzerinden değerlendirme yapılacak olursa Diyarbakır İli tüm dönemlerde önemli olmasına karşın sosyoekonomik gelişim bağlamında Türkiye'nin çok gerisinde yer aldığını ve gerilediğini söylemek mümkündür.

4.2.1. Diyarbakır'daki İş Dünyası

Diyarbakır ilinde ekonomik gelişim bağlamında bazı önemli kuruluşlar vardır. Bunlar; Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası, İş Adamları Derneği, Diyarbakır Sanayici İş adamları Derneği (DİSİAD), Güneydoğu Sanayici İşadamları Derneği (GÜNSİAD), Diyarbakır Müstakil İşadamları Derneği (MÜSİAD), Esnaf ve Sanatkârlar Odası, KOSGEB, Karacadağ Kalkınma Ajansı, gibi birçok ekonomik sivil toplum kuruluşları, odaları vardır. Bahsedilen sivil toplum kuruluşları arasında tarihsel anlamda kuruluşu daha eskiye dayandığından ötürü Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası üzerinde durmakta yarar var. Ticaret ve sanayi odalarıyla alakalı ilk hukuksal düzenleme 31 Mayıs 1910 yılında Ticaret ve Sanayi Nizamnameleri aracılığıyla oluşmuştur. Bu tarihte yayınlanan "Ticaret ve Sanayi Nizamnamesi" ziraat alanını dışarıda bırakarak yalnızca ticaret ve sanayi mensuplarıyla bağlantılı olmuştur. Diyarbakır Salnameleri aracılığıyla öğrenilen

bugün Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası olarak geçen Diyarbakır Ticaret Konseyi'nin 1883 yılında kurulduğu belirtilmektedir. Diyarbakır Ticaret Meclisi'nin ilk yönetim kurulu aşağıdaki isimlerden oluşmuştur:

"Başkan Hacı Mehmed Efendi, Üyeler; Mehmed Efendi, Hacı Hasan Ağa, Kirekos Efendi, Osib Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Tomas Efendi, İstepan Efendi ve Karapet Efendi'dir. Ticaret Meclisinin üyelerinin büyük bir kısmının gayrimüslim kesimden oluşması Diyarbakır'ın kozmopolit bir kent olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir".[2]

Diyarbakır'da bazı aileler, toplumsal yapı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Diyarbakır'ın önde gelen ailelerinden biri olan 'Pirinçiçiler'dir. Bu ailenin önde gelenlerinde biri olan Pirinççizade Arif Efendi 1879 yıllarında 30'a yakın köyü bulunduğu, belediye başkanlığı yaptığı, ticaret odası başkanlığı yaptığı ve 1908 yılında Diyarbakır milletvekilliği yaptığı bilinmektedir. Pirinççiler ailesinin toprak mülkiyeti, Tımar ve Zeamet sisteminden gelmektedir. Diyarbakır'da tarım ve ticaretten sanayiye geçişte bu ailenin önemli bir etkisi olmuştur. Aile topraktan elde ettiği kazancı ticaret ve sanayiye aktarması, tarımı giderek terk etmesi, aile fertlerinin eğitilmesi, aile fertlerinin devlet katında görev alması dolayısıyla politikayla ilişkili olması Diyarbakır'ın ekonomi ve sosyal hayatında etkili olmalarını sağlamıştır (Arslan, 1992: 62). Tıpkı Pirinççiler gibi Müftüzadeler, Nakipler, Zülfizadeler, Budaklar, Cemil Paşalar, Cizreliler, Ekinciler, Azizoğulları aileleri de ilkin toprak üzerinden zenginleşmişlerdir (Arslan, 1992: 63-67). Toprak mülkiyetin aracılığıyla kazandıklarını farklı alanlara kanalize ederek zenginleşmişlerdir.

Diyarbakır ilinin sosyal yapısı içerisinde etkili olan Cizrelizade, Ekinci, Pirinççizade, Ocak gibi Müslüman ailelerin yanı sıra Tırpancıyanlar, Dikranyanlar gibi gayrimüslim aileler de vardır. 1915 dönemi yaşanan olaylar, 6 Haziran tarihinde ülke ekonomisini millileştirme sürecine gidilmiştir. Bu süreçte Ermenilerin mallarına el konulmuş ve bu mallar Müslüman girişimcilere dağıtılmıştır. Bu manada Tırpancıyanlar'a ait ipek fabrikasının durumu örnek gösterilebilir. Bu fabrika bir Ermeni ailesine aitti ve çalışanlarının bir kısmı Ermeni bir kısmında Süryani'ydi.

[2] Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası(DTSO), http://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/, Erişim Tarihi: 23.01.2020.

Ancak fabrikaya Müftüzade Şeref Uluğ'un ailesi, el koymuştur (Polatel, 2013: 411). Osmanlı devletinde yaşanan gayrimüslimin malına el koyma olayı, Diyarbakır'da da vuku bulmuştur. Taşınır ve taşınmaz mallar ya devlet kurumları tahsis edilmiş ya da Müslüman burjuva ailelerine tahsis edilmiştir. Böylece cumhuriyet öncesinde ve sonrasında geçerli olan milli burjuvazi yahut yerel zengin oluşturma politikasının yansımasını Tırpancıyan ailesine ait fabrikanın Müslüman bir aileye verilmesinde görmek mümkündür. Dolayısıyla devlet eliyle oluşturulmuş bir zenginleşme olduğu söylenebilir. Olaylara genel çerçevede bakacak olursak eğer; Türkiye'nin toplumsal yapısının oluşumunda etkili olan faaliyetler, Diyarbakır ilinde de etkili olmuştur.

4.3. DİYARBAKIR'IN SİYASİ YAPISI

Kent; sosyal, dini, ekonomik, kültürel, mimari, siyasi gibi çeşitli sosyal dinamikleri barındıran ve kendine özgü sosyal bir işleyişi olan yerleşim yeri olarak tanımlanabilir. "Kent, zaman ve mekan içindeki insan yerleşmesinin, belli özellikler taşıyan bir durumdur" (TMO, 1974:4; akt. Erkan, 2010:15). Kentler belirli yazılı ve yazısız kuralların ve işleyişini düzenleyen sistematik öğelerin olduğu sınırları belirlenmiş politik mekanlar olarak düşünülebilir. "Kent ve politika kavramları köken olarak akrabalardır. Antik dönemde, yönetim ve siyaset merkezi olduğu için şehre 'polis' adı verildi. 'Polis' politika yapılan yerleşim birimiydi. Arapçada şehir anlamına gelen 'medine' kavramı da yönetim organları gelişmiş, uygarlık ortaya koyan yerleşik toplum demektir." (İmga ve Osmanoğlu, 2014: 8). Bu anlamda kentler insanların birlikte yaşama mücadelesini verdiği ve siyasi alanın merkez konumda olduğu yerleşik birimlerdir. Kentlerin siyasi kimliklerinin oluşmasında en belirgin göstergelerden biri yapılan seçimlerdir. Seçimlerde elde edilen veriler, kentin belirgin olan siyasi kimliğini yansıtmaktadır.

Kentlerin siyasi kimliklerinin belirgin bir şekilde ortaya çıktığı dönem, Türkiye siyasi yapısının köklü değişimlerin yaşandığı çok partili siyasi geçiş sürecidir. Çok partili hayata geçişin sonrasında yapılan seçimlerde farklı partilerin olması, kentlerin siyasal duruşlarını göstermektedir.

Tek partili hayattan çok partili hayata geçiş, siyasal anlamda çeşitlenmeyi sağlamıştır. 1950 yılındaki seçim sonuçlarına bakıldığında Diyarbakır'da %52

Demokrat Parti, birinci parti olurken %46,4 Cumhuriyet Halk Partisi ikinci parti olmuştur. 1950 seçimlerinde DP Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da önde gelen siyasi parti olmuştur (Erkan ve Aydın, 2012: 94-95). 1954 seçimlerine bakıldığında Diyarbakır'da %61,11 DP ve %35,48 CHP en yüksek oyları almıştır. Her iki seçim sonucunda DP'nin önde gelmesinin sebebi çok partili siyasi hayata geçişle birlikte CHP'nin Kürtlere yapmış baskı politikalarından azaltmak amacında kaynaklanmaktadır (Erkan ve Aydın, 2012: 104-105). Demokrat Parti iki seçimde de Diyarbakır ilinde oy oranlarını arttırdığı görülmektedir. Ancak 1957 seçimlerine bakıldığında oy oranları %49 DP, %29 CHP ve %19 HP (Hürriyet Parti) şeklinde sıralanmaktadır. 1957 sonuçları Diyarbakır'da yeni siyasi dinamiklerin oluşacağının göstergesidir.

1960-1970 yılları arasına bakıldığında siyasal hayatı etkileyen 27 Mayıs 1960 Darbesi yaşanmıştır. Bu darbe Türkiye'nin sivil yönetimine yönelik yapılan ilk askeri müdahaledir. Dağılan siyasal yapılanma sonucunda 1961 seçimlerine bakıldığında Türkiye genelinde farklı siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Diyarbakır'ın seçim oranlarına bakıldığında %32 CHP, %19 AP ve %42 YTP (Yeni Türkiye Partisi) şeklindedir. "1961 Seçimlerinde gerek CHP'den gerek AP'den Kürt coğrafyasından seçilen milletvekillerinden Kürt sorununa duyarlı kişi görmek çok zordur" (Abdurrahmanoğlu, 2016). AP, Demokrat Partinin mirasçısı olarak Türkiye siyasi hayatına girmiştir. Ancak oranların üzerinde durulması gerekilen esas unsur, YTP'dir. Yeni Türkiye Parti milletvekili listesinde Kürt ağaları ve aşiret liderleri olması seçime yansıdığı görülmektedir (Erkan ve Aydın, 2012: 121). 1965 seçimlerinin Diyarbakır'daki dağılımına bakıldığında %28 AP, %23 CHP, %23 YTP ve %8 TİP şeklinde dağılmaktadır. "1965 Seçimlerinde Ekrem Alican başkanlığında girilen seçimde YTP, bir önceki seçimde altmış beş sandalye kazanmasına rağmen, sadece on dokuz sandalye kazanmıştır ki bu kazanılan on dokuz milletvekilinin çoğu Dr. Azizoğlu'nun kişiliğinden dolayı Kürt bölgelerinden seçilmiştir" (Abdurrahmanoğlu, 2016). 1969 yılı Diyarbakır seçim oranlarına bakıldığında kente hâkim olan ilk iki parti %35 AP ve %26 YTP şeklinde olması seçmen tabanının AP'ye kaydığını göstermektedir. Bu dönem kapanan "DP'nin oylarına sahip çıkmak adına Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Türkiye İşçi Partisi kurulmuştur" (Teziç, 1976, s. 289).

1970- 1980 yıllarında Türkiye siyasi hayatında etkili olan 12 Mart 1970 Askeri Müdahalesi yaşanmıştır. 1970 yıllarında siyasal söylemlerde Kürt etnisitesine ve ayrımcılığına yönelik vurgular dikkat çekmektedir (Erkan ve Aydın, 2012: 147). 1973 yılında yapılan seçimde oy oranlarının Diyarbakır'daki dağılımı %30 CHP, %20 AP, %12 DP ve %18 MSP (Milli Selamet Partisi) şeklinde sonuçlanması AP ve DP'nin, Diyarbakır üzerindeki üstünlüğünün yok olduğunun bir göstergesidir. "Kürt sorununu gündeme alan sosyalist hareketler, siyasal davranışa 1977 yerel seçimlerinde dâhil olmuşlardır (Abdurrahmanoğlu, 2016). 1977 seçimlerinin Diyarbakır'daki yansıması %32 CHP, %26 AP ve %17 MSP şeklinde dağılmıştır. Oyların dağılımından hareketle, DP'nin belirgin bir görünürlüğü olmadığı ve bölgedeki etkisini yitirdiği görülmektedir.

1980-1990 yıllarında Türkiye siyasi hayatının gerçeği olan, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi vuku bulmuştur. 12 Eylül Askeri Darbesi Türkiye siyasi hayatında elzem bir durumdur. 12 Eylül Askeri darbesiyle sosyalist ve Kürt kimliği öne çıkmaya başladı (Yanmış, 2015). 1983 yılı yapılan seçimden Diyarbakır'daki oy dağılımına bakıldığında %32 ANAP, %42 HP (Halkçı Parti) ve %25 MDP (Milliyetçi Demokrat Parti) şeklinde iken 1987 seçimlerinin Diyarbakır'daki dağılımına bakıldığında %22 ANAP, %25 SHP (Sosyaldemokrat Halkçı Parti) ve %24 RP şeklinde oylar paylaşılmıştır. Her iki seçime bakıldığında HP ve SHP öne çıkması Diyarbakır'da Sol ve Kürt siyasal hareketliliğinin mevcudiyetini kanıtlamaktadır (Yanmış, 2015).

1990- 2020 yılları arasında Türkiye siyasi hayatında, önemli değişimlerin yaşandığı bir süreç olmuştur. 1990 yılından önce Kürtler, siyasal alanda görünür olmaya başlarken 1990 yılı sonrasında Kürt sorununa yönelik önemli gelişmeler olmuştur. Türkiye siyasi hayatında 1991 seçimleri elzem bir durumu yansıtmaktadır. Bu seçimle beraber Kürt sorunu üzerinden politika yürütmenin belirleyici olduğu vuku bulmuştur (Erkan ve Aydın, 2012: 201). "Bu dönemlerde Kürtlerin en büyük mücadelesi siyasi-kültürel bir meşruiyet elde etme arayışı üzerine olmuştur" (Palabıyık,2018: 27). "1990'lı yıllar Kürt siyasallaşmasına sahne olmuştur. HEP ile başlayan süreç DEP ve HADEP ile devam etti. Üç parti de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı" (Aljazeera Türk, 26 Aralık 2013). 2002 yılında Kürt siyasal

hareket seçimlere DEHAP ile girdi ve Diyarbakır'da DEHAP birinci parti olmuştur. 2002 yılında dikkat çeken ikinci parti ise yeni kurulmuş olan AKP'dir. 2002 yılında AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) kurulmasıyla Türkiye siyasi hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olarak düşünülebilir. AKP Türkiye siyasi hayatında, Kürt Sorununa eğilmiş ve buna yönelik adımlar atmıştır. Bu anlamda Kürt Sorununu nihayete erdirmek amacıyla, Çözüm Sürecini başlatmıştır. Kürt Sorununa yönelik böyle bir adımın atılması Diyarbakır'ın yahut genel anlamda Kürtlerin siyasal alandaki belirleyiciliğini göstermektedir. 2012 yılında kurulan ve halen varlığını sürdüren HDP, 2015 Haziran seçimlerinde Diyarbakır'da %77 oranında bir başarı elde etmiştir. HDP'nin elde ettiği bu başarı bölge halkına yakın başka bir deyişle Diyarbakır insanıyla organik bağı ve bölgenin problemlerine eğilmesinden kaynaklanmaktadır. HDP'nin bu başarısı sadece Diyarbakır'la sınırlı kalmamış, Türkiye genelinde 2015 Haziran seçiminde %13 oy almıştır. Bu durum Kürt kimliğinin seçimlerde elzem bir faktör olduğunu göstermektedir. Kürt kimliği etkisinde 1990 yılı sonrasında seçimlerde, Diyarbakır'da öne çıkan partiler bakıldığında:

	1. Parti	**2. Parti**	**3. Parti**
1991	SHP %49	DYP %20	ANAP %14
1995	HADEP %46	RP %18	ANAP %13
1999	HADEP %45	FP %14	DYP %11,2
2002	DEHAP %56,1	AKP %15,9	DYP %7
2007	Bağımsız %47	AKP %40	DP %5
2011	Bağımsız %61,6	AKP %32	CHP %5
2015/ Haziran	HDP %77,7	AKP %14,8	CHP %1,9
2015/ Kasım	HDP %71,3	AKP %22,3	CHP %1,9
2018	HDP %65,5	AKP %21,5	Bağımsız %4,4

Şekil 3: Diyarbakır'da Partilerin Oy Dağılımı

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomik ve siyasal merkezi ve gelişmeler öncülük eden konumda yer almaktadır. Diyarbakır'da hakim olan etnik ve dinsel kimlikler Türkiye'deki genel duruşa muhalif bir çizgide yer almaktadır (Erkan ve Bağlı, 2013: 188). Bu anlamda devletin kimlik tanımlaması konusunda izlediği

tepeden inmeci yaklaşıma en büyük başkaldırışı gerçekleştirenlerden biri Kürt siyasi hareketidir (Palabıyık, 2018:27). Seçim sonuçları Diyarbakır'ın genel siyasal yapısını yansıtmaktadır. Diyarbakır'ın 1990- 2020 yılları arası seçim sonuçları analiz edildiğinde, bölgede belirgin bir şekilde merkezi siyasal alandan ayrıldığı veya farklılaştığı görünür olmaktadır. Diyarbakır bölgesindeki siyasal hareketliliğe bakıldığında kemikleşmiş bir yapının söz konusu olduğu söylenebilir. Türkiye'nin genel politik yapısına muhalif bir konumda siyasi tercihlerini yapmaktadır.

"Diyarbakır'da seçmenin merkez sol ve merkez sağ olarak adlandırılan partilerden bu derece uzaklaşarak çevreyi temsil eden partilere yönelmesinin nedeni sistem tarafından ezilenlerin sistemin ideolojik değerlerine ve ekonomik uygulamalarına muhalif konumdaki ve düzeni değiştirme veya düzene karşı durmadaki eğilimlerin daha fazla olmasıdır" (Erkan ve Bağlı, 2013: 190). Siyasal kimlik açısından merkezi siyasi yapıdan farklı duruş sergileyen Diyarbakır'ın bu tutumu sadece siyasal düzeyde kalmamıştır. Bununla birlikte, ekonomiyi de etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi açısından Türkiye'de ilk beş ilin arasında yer alan Diyarbakır'ın, daha sonraki yıllarda gitgide gerilemesi hâkim siyasal alandan farklılaşmasından kaynaklı olduğu söylenebilir. Diyarbakır siyasi tarihinde önemli bir dönem olan Çözüm Süreci döneminde, bölgenin yerel siyasi alanı ile merkezi siyasi alanın bölge adına ortak paydada birleşmesi yalnızca siyasi alanda değil ekonomik olarak da dönemin ithalat ve ihracat verileri değerlendirildiğine ekonomik açıdan iyileşme olduğunu göstermektedir. Bu anlamda politikanın, ekonomi üzerinde uyguladığı kapsama ve dışlama mekanizmaları siyasal açıdan farklı tutum sergileyen Diyarbakır üzerinden okunabilir. Dolayısıyla siyasal olana yakınlık ve uzaklık ekonomik alanı etkilemektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN UYGULANMASI

Diyarbakır'da İş Dünyasının Sosyolojik Analizi: 2000 Yılı Sonrası başlıklı çalışma konusu olgusal ve yargısal verilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan görüşme formu sonucunda, alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Alan araştırması hususunda Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO), Diyarbakır Ticaret Borsası (DTB), Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Kadın Meclisi, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB/Diyarbakır) gibi Diyarbakır'ın ekonomik gelişiminde fayda sağlayan kurum ve kuruluşların katkısıyla, çalışmanın saha kısmı tamamlandı. Çalışmanın saha kısmında 15 erkek ve 5 kadın olmak üzere toplamda 20 kişi ile görüşüldü. Görüşülenlerin profilini ortaya çıkarmak adına belirli konularda tablolar oluşturulmaya çalışıldı. Ayrıca belirli yargısal konularda, görüşülenlerin fikirleri italik yazı ile belirtilmektedir. Çalışmanın alan araştırması dediğimiz uygulama kısmında çalışmada öne sürülen problemler ve varsayımlar, elde edilen veriler göz önünde bulundurularak değerlendirildi. Çalışmanın uygulama kısmı 29 Haziran 2020 tarihinde başlayıp 12 Ekim 2020 tarihinde sona ermiştir. Araştırmada iş insanlarının sosyal kökeni, sermaye birikiminde etkili olan etmeler, siyasal alan ile ekonomi alanı arasındaki ilişki gibi yargısal sorular ile ekonomik gelişim değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece çalışma Diyarbakır'ın ekonomik yapısının oluşum süreçlerini ortaya koymaktadır.

5.1. İŞ İNSANLARININ SOSYAL KÖKENİ

Tarih boyunca insanlarının sosyal kökenin oluşmasında coğrafya, statü, sermaye, iktidar, kültür, din gibi birçok sosyal gerçeklik etkili olmuştur. İnsanın sınıfsal anlamda konumlanmasında, sosyal gerçeklikler önemli bir faktör olarak görülmektedir. İş insanı sınıfının yahut girişimci sınıfının oluşumunda da bahsedilen sosyal gerçekliklerin etkisi vardır. Çünkü insan, sosyal bir varlıktır ve sınıflar da genel olarak benzer özellikleri taşıyan insanlardan oluşmaktadır. Girişimci veya iş

insanı, bazılarına göre; "üretkenlik, yenilikçilik, risk üstlenebilme, kar elde etme peşinde koşma özellikleriyle ekonomik hayatı ilerletici bir faktör olarak ele alınırken, bazılarına göre ise rant arayan veya kollayan, üretmeyen, hazıra konan, işçilerin haklarını çalan bir avantacı" olarak ele alınmaktadır (Çakmak, 2003: 61). Dolayısıyla iş insanı tanımlamasında yahut iş insanının niteliklerinin ne olduğuyla alakalı karşıt düşünceler vardır. Tanımı yapılan iş insanı farklılık göstermektedir.

Türkiye'de toprak sahibi olan kişiler, girişimci sınıfla alakalı değildi. Girişimci sınıf veya iş insanı daha çok, büyük sanayi ve ticaret işletmelerinin kurucuları arasında yer almaktaydı. Dolayısıyla eski toprak sahiplerine, bu sınıf içerisinde rastlanmamaktadır. Genelde kurucuların küçük tüccarlar ve memur kökenli oldukları görülmektedir. Tüccar ve memur kökenlilerden sonra en fazla iş hayatına yeltenen grup, serbest meslek erbapları bulunmaktadır (Buğra, 2015: 42-90). Dolayısıyla Türkiye'deki iş insanları sınıfının sosyal kökeni topraktan ziyade tüccar, memur ve serbest meslek tabanlı olduğu görülmektedir. Bu bağlam da Türkiye'nin iş insanın sosyal kökenine bakıldığında burjuva tabanından gelmediği görülmekte yani köken olarak zengin ailelerden gelmemektedir.

Türkiyeli iş insanları açısından, devlet için bir fırsat kapısı olarak görülmektedir. Başka bir ifadeyle devlet hem risk hem de kar yaratma açısından iş ortamının merkezinde yer almaktadır (Buğra, 2015: 265). Devletin belirsizlik oluşturan müdahaleleri, iş hayatında ortaya çıkabilecek en büyük güçlüklerden biri olduğu söylenebilir (Buğra, 2015: 138). Dolayısıyla devletin ekonomik anlamda yapmış olduğu her müdahale iş insanının faaliyetini etkileyebilecek bir faktör olabilir. Bu anlamda daha önce de bahsedildiği üzere iş insanının başarılı olmasının mihenk noktası hükümet veya devlet yetkilileriyle olan ilişkisine bağlı olduğu söylenebilir. İş insanı ve devlet ilişkisi içerisinde iş insanı devlet müdahalesinin her türlüsünü sorgulamadan veya yargılamadan kabul etme eğiliminde olduğu sürece iş insanı ve devlet ilişkisinin dengesi korunabilir. İş insanının devlet müdahalesini sorguladığı an aradaki denge bozulur ve iş insanın varlığı tehlikeye girebilir. Dolayısıyla iş insanı Türkiye konjonktüründe sosyal kökenini ve sosyal varlığını devlete borçludur.

Çalışma ile Diyarbakırlı iş insanlarının oluşumunda etkili olan etmenler ve sosyal kökenleri açıklanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca çalışma ışığında Diyarbakır bölgesinde iş insanının oluşumunda etkili olan siyasal faktörün belirginliği gözler önüne serilmektedir.

5.2. DİYARBAKIR'DA İŞ İNSANININ SOSYOLOJİK ANALİZİ

Diyarbakır'da iş insanının sosyolojik analizi bağlamında 'Sosyo-Demografik Yapı' başlığı altında sırasıyla 'cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi, doğum yeri, oturulan konut tipi, faaliyet alanının kurulduğu dönem, ithalat ve ihracat durumu ve devlet teşvikinden yararlandınız mı?' tabloları yer almaktadır.

5.2.1. Sosyo-Demografik Yapı

Sosyo-demografik yapıda esas olarak görüşülen iş insanlarının olgusal özellikleri, ailesel yapıları ve yaşamlarını sürdürdükleri mekanlar üzerinden elde edilen bulgular analiz edilmiştir.

Tablo 1: Cinsiyet

Cevap	Frekans(f)	Yüzde (%)
Erkek	**15**	**75**
Kadın	**5**	**25**
Toplam	**20**	**100**

Araştırmanın öznesini oluşturan sermayedar grup yahut iş insanları bağlamında toplamda 20 iş insanına ulaşılmış, bunların 15'i erkek 5 ise kadın olarak saptanmıştır. Belirlenen iş insanlarının %25'nin kadın %75'inin ise erkek olması iş dünyasındaki erkek egemen tabanı tanımlamaktadır. Kadınlar erkeklere oranla iş sektöründe daha az yer almaktadır. Diyarbakır'daki Ticaret ve Sanayi Odasından alınan veriler ışığında, odaya kayıtlı üye sayısı yaklaşık 17300 kişi civarındayken bunların içinden 14 bini erkek üye 3 bini ise kadın üyedir. Odaya kayıtlı üye sayısını temsil etmesi bağlamında 15 erkek ve 5 kadın görüşülen seçilmiştir. Görüşülenlerin bu hususta yorumları:

"İş dünyasında kadın olmak çok zor çünkü erkeklerin egemen olduğu ortamda var olmaya çalışıyorsun. Diyarbakır'da 3000 kadın girişimci yahut iş insanı vardır. Ancak bunların birçoğunu eşleri yahut evdeki erkek birey yönetmektedir. Ciddi manada kadın girişimcinin olduğu 500 kişi vardır." (Görüşülen 20 / Diyarbakır)

"Bilindiği üzere devlet politikaları ekonomiyi belirliyor. Ekonomik politikaları yöneten kişiler sermayenin yönetiminde kadın erkek eşitsizliğini de belirliyor. Ekonominin içerisinde kadınlar erkeklere oranla çok daha geri planda kalmaktadır." (Görüşülen 9 / Diyarbakır)

"Kadın girişimcinin Diyarbakır'a pek faydası olduğunu düşünmüyorum. Kadınlar olsa da olur olmasa da olur bir konumdadırlar." (Görüşülen 18/ Diyarbakır)

"Kadın girişimcilerin genelde arkasında bir erkek varmış gibi ve tek başına iş dünyasında yer almayacağı hususunda bir önyargı var." (Görüşülen 19/ Diyarbakır)

Tablo 2: Medeni Durumunuz

Cevap	Frekans (f)	Yüzde (%)
Evli	**17**	**85**
Bekar	**3**	**15**
Toplam	**20**	**100**

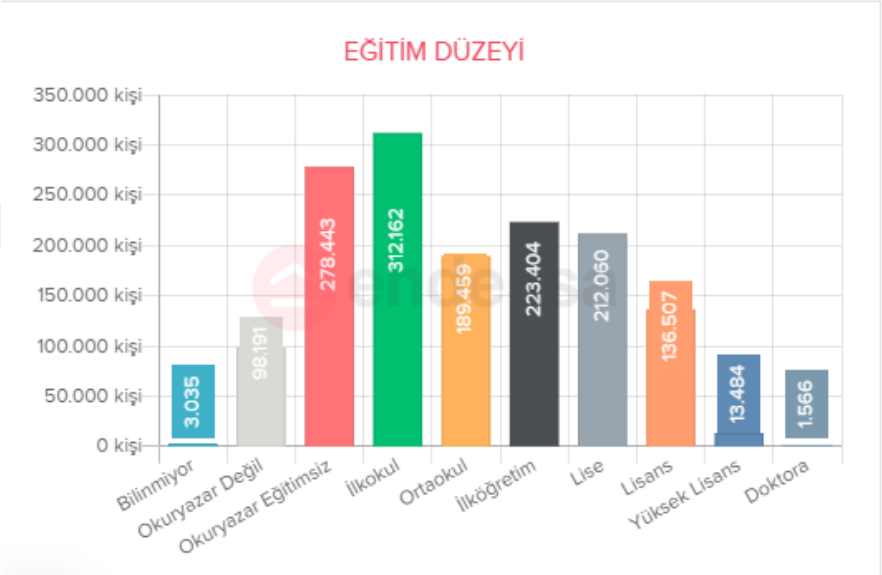
Araştırmanın medeni durumu belirleme açısından sorduğu soruya 17 katılımcı 'Evli' yanıtını verirken 3 katılımcı evli olmadığını yani 'Bekar' olduğunu belirtmiştir. Tabloda cinsiyet bazında evli – bekar unsuruna yer verilmedi. Ancak bekar olan 2 kişi de kadın olması dikkat çekici bir husustur. Bu konuda görüşülenler:

"Hiç evlenmemiş kadın; evli ve eşi ölmüş kadınlar veya boşanmış kadınlara oranla işgücüne katılıma oranlarından daha fazla olduğu görülmektedir. Evlilik ve çocuk iş sektöre atlımı engelliyor." (Görüşülen 12 / Diyarbakır)

"Kadınlar iş hayatına giriş sürecinde evlilik sorusu veya çocuk sahibi olma gibi sorular sorulmaktadır. Bu sorulara verilecek cevaplar evli veya çocuğum var ise kadınların iş dünyasında dezavantajlı konumda yer almasına sebep olmaktadır." (Görüşülen 14/ Diyarbakır)

Tablo 3: Eğitim Düzeyi

Eğitim	Frekans (f)	Yüzde (%)
İlk Okul	**3**	**15**
Orta Okul	**1**	**5**
Lise	**6**	**30**
Lisans	**7**	**35**
Lisansüstü	**3**	**15**
Toplam	**20**	**100**

Şekil 4: Diyarbakır'ın Eğitim Düzeyi

Kaynak https://www.endeksa.com/tr/analiz/diyarbakir/demografi

Grafikte görüldüğü üzere Diyarbakır nüfusunun eğitim düzeyinde dağılımına bakıldığında; yaklaşık %10'luk kısmı üniversite seviyesi üzerinde olduğu görülmektedir. Bu durumu Diyarbakır'da eğitim düzeyinin yüksek olmadığını göstermektedir. Araştırmaya katılım sağlayan görüşülenlerin %15'i ilk okul mezunu, %5'i orta okul mezunu, %30'u lise mezunu, %35'İ lisans mezunu ve %15'i lisansüstü mezuniyeti olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların eğitim durumları

hakkında vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, görüşülenlerin %50'si lisans ve lisansüstü derecelere sahip olması, iş insanlarının eğitim durumunun yüksek olduğunu belirtmektedir.

Çalışmada yer alan görüşülenlerin eğitim düzeyine bakıldığında %50'lik kısmının üniversite seviyesi üzerinde olduğu görülmesi, Diyarbakır geneline göre iş insanları arasında eğitim seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca görüşülen tüm kadın katılımcılar lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahiptir. Bu anlamda iş hayatındaki kadınların eğitim düzeyleri ve işe atılım süreci bağlamında bir paralellik olduğu söylenebilir. Eğitim hususunda görüşülenler:

"İş dünyasına girdikten sonra eğitimimin daha iyi olması gerektiğini anladım ve hem eğitime hem de iş dünyasına yöneldim." (Görüşülen 4/ Diyarbakır)

"Eğitim düzeyi ile kadınların çalışma hayatına katılma oranı arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Kadınların eğitim düzeyi artıkça çalışma hayatına katılım oranı da artar." (Görüşülen 12/Diyarbakır)

"Ben ilkokul mezunuyum ancak şu an çok iyi bir konumdayım. Bazı iyi eğitim almışlar bu mertebeye gelemiyor." (Görüşülen 16/ Diyarbakır)

Tablo 4: Doğum Yeriniz

Doğum Yeriniz	Frekans (f)	Yüzde (%)
Diyarbakır	**15**	**75**
Mardin	**4**	**20**
Elâzığ	**1**	**5**
Toplam	**20**	**100**

Araştırmaya katılan katılımcıların %75'i Diyarbakırlı, %20'si Mardinli ve %5'i Elazığlı olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Diyarbakır'da iş dünyasını oluşturanların büyük çoğunluğunun Diyarbakırlı olması dikkat çekici olduğu ifade edilebilir. Diyarbakırlı olmayan iş insanları çocukluk yıllarından beri Diyarbakır'da yaşadıklarını belirtmiştir. Diyarbakırlı olmayan görüşülenlerin doğum yerleri Diyarbakır'a oranla az gelişmiş olması ve eskiden üniversitenin Diyarbakır'da

olmasından Diyarbakır'a yerleştiklerini ve Diyarbakır'da yatırım yaptıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca göç eden bireylerin Diyarbakır'ı tercih etmelerinde kültürel kodların benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda katılımcılar:

"Diyarbakır'a hem kültürel hem de konum olarak yakın olmamız ve babamın sürekli Diyarbakır'a gelip alışveriş yapması da Diyarbakır'a yönelmemizi sağladı. (Görüşülen 1/ Diyarbakır)"

"Diyarbakır bilindiği gibi ticaret yolları ve kervansarayların olduğu kavşak bir noktada bulunmaktadır. Ancak çatışmalı durumlardan dolayı yatırımcılar burada durmamakta." (Görüşülen 3 /Diyarbakır)

"Diyarbakır'a taşınma sebebimiz babamın burada ticaret yapmasından ötürüdür. Ayrıca Diyarbakır ticari anlamda Mardin'den çok daha gelişmiş." (Görüşülen 4 / Diyarbakır)

"Diyarbakırlıyım. Aslında Diyarbakır merkezde yaşamıyorduk köyünde yaşıyorduk ama eğitim amaçlı Diyarbakır merkezine geldik. Ayrıca şunu da belirtmek isterim birçok Diyarbakırlı sermayedar Diyarbakır'daki belirsiz durumdan ötürü göç etmektedir." (Görüşülen 6 / Diyarbakır)

"Diyarbakır'da yaklaşık %30 Mardinli var. Bunun sebebi ise zamanında burada üniversitenin olması ve insanların üniversiteden sonra buraya yerleşmesinden kaynaklanıyor. Ayrıca Diyarbakır gelişime açık bir kent ve pazar alanının gelişmiş olmasından dolayı Diyarbakır'a yerleşmiştir." (Görüşülen 20/ Diyarbakır)

Görüşülenlerin büyük bir kısmının Diyarbakırlı olması veya Diyarbakırlı sermayedarın daha fazla olması, çalışmanın ilerleyen kısmında daha detaylı göreceğimiz bölgedeki siyasal durumlarıyla bağlantılıdır.

Tablo 5: Oturulan Konut Tipi

Oturulan Konut Tipi	Frekans (f)	Yüzde (%)
Güvenlikli Site	**12**	**60**
Villa	**8**	**40**
Toplam	**20**	**100**

Yaşam kalitesinin en belirgin özelliği gelir düzeyi ve bununla bağlantılı oturulan konut tipidir. Araştırmaya katılanların %60'ı yaşam kalitesinin yüksek düzeyde olduğu güvenlikli sitelerde oturmakta iken %40'ı yine yaşam kalitesi yüksek düzeyde olduğu villalarda yaşamaktadır. Grafikte de görüldüğü üzere iş insanları yaşam kalitesi yüksek dediğimiz yerlerde hayatlarını sürdürmektedir. Aslında oturulan konut tipi bireyin gelir düzeyini yansıtmaktadır. Bu bağlamda iş insanların zengin semtlerde yer alan konutlarda barınması, onların gücünü de göstermektedir. Böylece güçlü bir sermayedar olduklarını bu şekilde de göstermektedir.

Tablo 6: Faaliyet Alanının Kurulduğu Dönem

Dönem	Frekans (f)	Yüzde (%)
1980-1990	**5**	**25**
1991-1995	**4**	**20**
1996-2000	**6**	**30**
2001-2005	**4**	**20**
2006-2010	**1**	**5**
Toplam	**20**	**100**

Araştırmaya katılan iş insanlarının şirketleşme süreçlerinde belirli bir dönemde yaşanan baskınlıktan ziyade, 1980 yılından başlayan 2010 yılına kadar süren bir dönem aralığı öne çıkmaktadır. 1980-1990 yılları arasında %25'i şirketleşmiş, 1991-1995 yılları arasında %20'si şirketleşmiş, 1996-2000 yılları arasında %30'u şirketleşmiş, 2001-2005 yılları arasında %20'si şirketleşmiş ve 2006-2010 yılları arasında %5'i şirketleşmiş olduğu açığa çıkmaktadır. 1990-2005 yılları

arasına odaklanıldığında toplamda görüşülenlerin %70'i bu dönem aralığında şirketleşme sürecini başlatmıştır.

"Aslında faaliyet alanımızı çok önceden kurduk ama şirketleşme sürecimiz daha sonradan oldu. Çünkü yatırımı genişletebilmek belli riskleri göze almak gerekiyor. Malum kentte sürekli belirli sebeplerden ötürü sermaye kaybı, erimesi yaşanıyor." (Görüşülen 1 / Diyarbakır)

"Özellikle köy yakılma olaylarından sonra Diyarbakır'a köyden kentte büyük bir kitlenin geldiği söylenebilir. Kentte toprak ağaları, toprak zenginleri ortaya çıktı. Bu toprak zenginleri sermayelerini kentteki iş alanlarına yönlendirdi." (Görüşülen 20/ Diyarbakır)

"Bugün Diyarbakır'daki inşaatçıların ve başka sermayedar gruplarının çoğu çiftçilikten bu konuma ulaşmışlar. Özellikle Diyarbakır'daki inşaatları yapanların büyük çoğunluğu köyden kente gelen kişilerdir. Yani toprakla üretimle uğraşan kişilerdir. Topraktan sermayeyi üretip bu alanlara yönelenlerdir." (Görüşülen 6/Diyarbakır)

"Siyasal durumların değişim ve bölgeye bakış açısının değişmesi bölgede daha fazla faaliyet alanının kurulmasını sağlamıştır." (Görüşülen 2 / Diyarbakır)

Diyarbakır iş sektöründe farklı dönemlerde etkili olması veya görüşülenlerin belirli bir dönemde yoğunlaşamaması bölgedeki değişken yapıdan kaynaklıdır.

Tablo 7: İthalat ve İhracat Durumu

İthalat/İhracat	Frekans (f)	Yüzde (%)
İthalat	**1**	**5**
İhracat	**6**	**30**
Her ikisi de var	**1**	**5**
Her ikisi de yok	**12**	**60**
Toplam	**20**	**100**

Diyarbakır yüzyıllardır ithalat ve ihracat potansiyeli yüksek bir bölge üzerinde yer almaktadır. Bilindiği üzere Diyarbakır, geçmişte ticaret yollarının geçtiği ve çeşitli kervansarayların, hanların olduğu sermayenin bir şekilde üzerinden geçtiği yahut üzerinde bulunduğu kent iken şu an bu potansiyelini kaybetmiştir. Bu durum bölgede yaşanan siyasal kargaşalar ve bölgenin kendi iç ticaretine yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Çalışmanın grafiğinde görüldüğü üzere ihracat ve ithalat oranının düşük olmasının sebebi buna dayandırılabilir. Araştırmada görüşülen faaliyet alanı sahiplerinin %60'ı ithalat ve ihracat yapmamakta, %30'u sadece ihracat yapmakta, %5'i sadece ithalat yapmakta ve %5'i hem ithalat hem de ihracat yapmaktadır. Bir şirketin hem ihracat hem de ithalat yapması verileri %35 ihracat ve %10 ithalat olarak değiştirmektedir. Görüşülenlerden elde edilen veriler ışığında; Diyarbakır ilinde ihracat ve ithalat yapma durumu toplamda %40 iken ne ihracat ne de ithalat yapma durumu %60 oranındadır. Bu bağlamda iş insanlarının oluşturduğu faaliyet alanlarının büyük bir kısmı dış alım ve dış satım yapmamaktadır. Gelirlerini oluşturan pazar alanlarının büyük kısmı bölgesel ve Türkiye üzerinden sağlamaktadırlar. Araştırmaya katılan iş insanları, ihracat hususunda bölgesel anlamda en fazla Irak ve Çin ile etkileşimleri olduğunu belirtmekle birlikte ithalat hususunda ise Çin ile etkileşim göze çarpmaktadır. Görüşülenler ithalat ve ihracat konusunda:

"Irak ile ihracat yapıyorum. Irak'ı tercih etme sebebim bilindiği üzere Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılma kapısı Diyarbakır olmasındandır. Irak'ta da sattığımız ürünler ihtiyaç olması ve kültürel anlamda yakınlık Irak ile ihracat yapmamızı sağladı." (Görüşülen 2/ Diyarbakır)

"17 ülkeye ihracat yapmaktayız. Ama yoğun olarak Kuzey Irak, Azerbaycan'a ihracat yapmaktayız. Bölgesel yakınlıktan dolayı bu iki yerde daha yoğun iş yapmaktayız." (Görüşülen 17/ Diyarbakır)

"28 ülkeden ithalat yapıyorum. İş alanım otomotivde yedek parça distribütörlüğü olduğu için ithalat alanım geniştir. Ayrıca ilk ithalat yaptığım ülke ucuz olmasından dolayı Çin'di." (Görüşülen 4/ Diyarbakır)

"Diyarbakır ihracat potansiyeli yüksek bir kent ve kervansaraylar, ticaret yolları buradan geçiyordu. Dolayısıyla iş potansiyeli ve sermayenin döndüğü bir şehirdi. Siyasal politikalardan dolayı kişiler yatırıma pek de yönelmiyor." (Görüşülen 19/ Diyarbakır)

"5 kıtada toplamda 70 ülkeye doğal taş ihracatı yapmaktayız. Asıl ihracat kolumuz Çin ve daha sonrasında Avrupa ülkeleri gelmektedir. Bazen siyasi durumlardan dolayı ihracat durumlarımızda değişiklikler olabiliyor." (Görüşülen 5/ Diyarbakır)

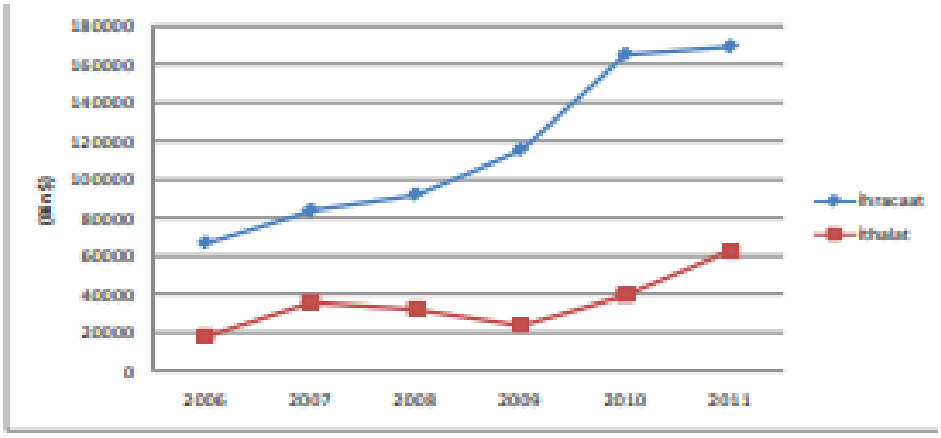
"Uzak doğu, Ortadoğu ve Avrupa ülkelerine yani dünyanın birçok bölgesine doğal taş ihracatı hizmeti vermekteyiz." (Görüşülen 12/Diyarbakır)

Diyarbakır tarihler boyunca üzerinde birçok kervansarayı barındıran ve ticaret yolunun geçtiği bir sermaye şehri iken, günümüzde ithalat ve ihracat oranı çok gerilerde yer almaktadır. Görüşülenlerden elde edilen veriler aracılığıyla ithalat oranı çok sınırlı olmasına rağmen, ihracat oranı ithalata göre daha iyi bir durumda yer almaktadır. Bu anlamda kendi üretimini yapıp dışa satmaktadır. Ancak bu üretim Türkiye ölçeğinde çok düşük oranlarda kalmaktadır. Bu anlamda Türkiye ve Diyarbakır ihracat-ithalat verileri değerlendirildiğinde:

(Bin $)

	Türkiye	Diyarbakır
İhracat		
2006	85 534 676	66 877
2007	107 271 750	83 699
2008	132 027 196	92 091
2009	102 142 613	115 388
2010	113 883 219	164 989
2011[1]	134 907 073	169 304
İthalat		
2006	139 576 174	18 312
2007	170 062 715	36 035
2008	201 963 574	32 689
2009	140 928 421	23 810
2010	185 544 332	39 575
2011[1]	240 841 697	62 727

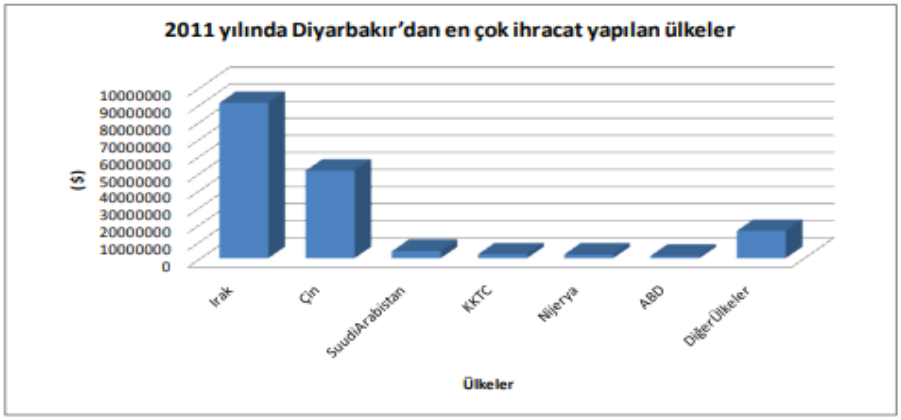
Şekil 5: 2006- 2011 Yılları Arası Türkiye ve Diyarbakır'ın İthalat ve İhracat Durumu

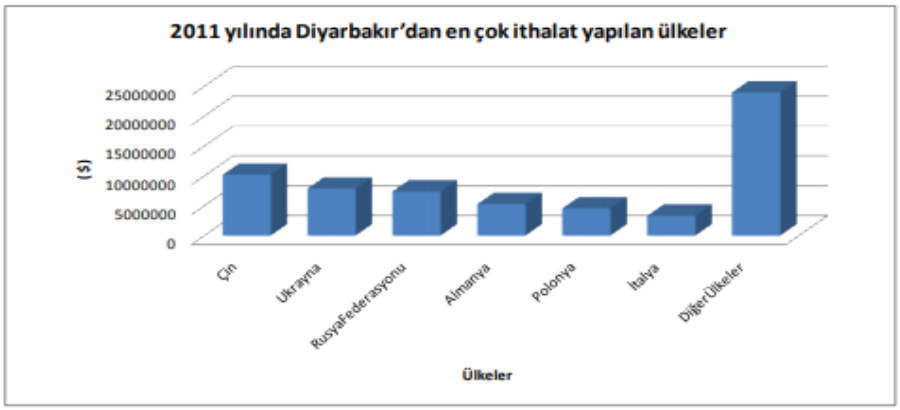

Şekil 6: 2006- 2011 Yılları Arası Diyarbakır İlinin İthalat ve İhracat İstatistikler

Kaynak: www.tuik.gov.tr Karşılaştırmalı Bölgesel İstatistikler.

Yukarıda verilenler yıllara göre Diyarbakır ve Türkiye'de ithalat ve ihracat değişimini karşılaştırmalı olarak açıklamaktadır. Verilere bakıldığında ihracat hususunda Türkiye 2006-2008 yılları arası artış göstermiştir. Ancak 2009-2011 yılları arası genel bir düşüş yaşanmış ve tekrardan artarak 2008 yılında elde ettiği orana 2011 yılında yakalamıştır. Diyarbakır iline bakıldığında ise ihracat konusunda sürekli bir artış yaşanmaktadır. Bu durumda Diyarbakır'da üretimin ilerlediğini göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye ihracatta negatif değerlere sahip olduğu dönemlerde Diyarbakır Türkiye'nin tersine pozitif değerlere sahiptir. Veriler aracığıyla Türkiye ve Diyarbakır'ın karşılaştırmalı ithalat durumuna bakıldığında değerlerde dalgalanmalar yaşanmaktadır. Türkiye'de yaşanan dalgalanma, Diyarbakır'ın ekonomik gelişimine de etki etmektedir. Grafikte de görüldüğü üzere ihracat sürekli artarken ithalat belirli oranlar arasında iniş ve çıkışları mevcuttur.

Şekil 7: Diyarbakır'ın İthalat ve İhracat Yaptığı Ülkeler

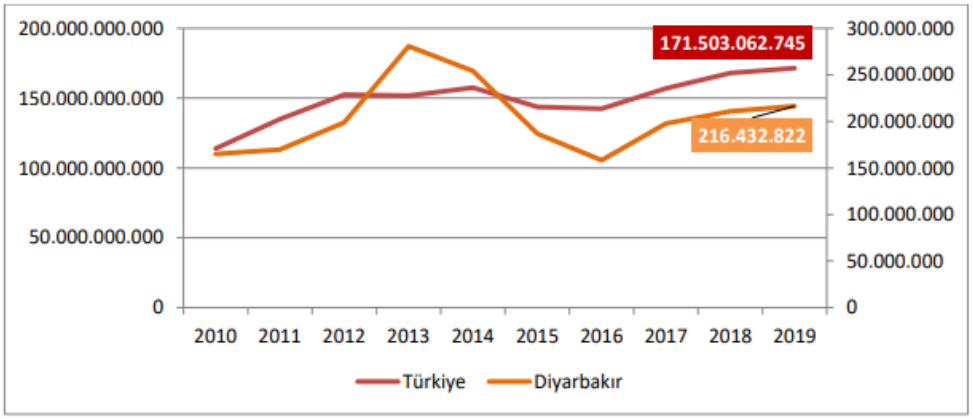
Kaynak: www.karacadag.gov.tr Karacadağ Kalkınma Ajansı İstatistiklerle Diyarbakır 2012

Diyarbakır ihracatının ülke bazında dağılımı incelendiğinde; önceki senelere göre benzerlik içerdiği söylenebilir. Diyarbakır'ın ihracat oranları incelendiğinde en fazla ihracat yapılan ülkelerden ilki Irak iken ikincisi Çin olmuştur. Irak'ın ilk sırada gelme sebebi bölgesel ve kültürel yakınlık olduğu söylenebilir. Diyarbakır ithalatının ülke bazında dağılımı incelendiğinde ise ilk sırada Çin gelmekte daha sonra ise Ukrayna gelmektedir. Çin'in ilk sırada gelme sebebi ise mal alımının ucuz olması söylenebilir. Diyarbakır'ın ithalat ve ihracat verileri incelendiğinde Irak ihracat açısında ilk sıralarda gelmesine rağmen ithalat yapılmamaktadır. Ancak Çin de hem ihracat hem de ithalat yapılmaktadır. Dolayısıyla Çin ile ilişki karşılıklı ilerlemektedir.

Diyarbakır						Türkiye				
Yıllar	İhracat (Bin Dolar)	Artış Oranı (%)	İthalat (Bin Dolar)	Artış Oranı (%)	Dış Ticaret Dengesi	İhracat (Bin Dolar)	Artış Oranı (%)	İthalat (Bin Dolar)	Artış Oranı (%)	Dış Ticaret Dengesi
2010	165.055	43,0	39.610	66,4	125.445	113.883.219	11,5	185.544.332	31,7	-69.936.378
2011	169.672	2,8	62.816	58,6	106.856	134.906.869	18,5	240.841.676	29,8	-38.785.809
2012	198.959	17,3	69.057	9,9	129.902	152.461.737	13,0	236.545.141	-1,8	-71.661.113
2013	280.808	41,1	116.223	68,3	164.584	151.802.637	-0,4	251.661.250	6,4	-105.934.807
2014	254.119	-9,5	55.448	-52,3	198.671	157.610.158	3,8	242.177.117	-3,8	-84.083.404
2015	186.820	-26,5	59.709	7,7	127.111	143.838.871	-8,7	207.234.359	-14,4	-99.858.613
2016	158.300	-15,3	77.458	29,7	80.842	142.529.584	-0,9	198.618.235	-4,2	-56.088.651
2017	197.796	25,0	89.337	15,3	108.459	156.992.940	10,1	233.799.651	17,7	-76.806.711
2018	210.998	6,7	81.672	-8,6	129.327	167.920.613	7,0	223.047.094	-4,6	-55.126.481
2019	216.433	2,6	83.103	1,8	133.330	171.503.063	2,1	202.705.473	-9,1	-31.202.410

Şekil 8: 2019-2019 Yılları Arası Diyarbakır ve Türkiye Karşılaştırmalı Dış Ticaret İstatistiği

Kaynak: TUİK, 2020.

Şekil 9: Yıllara Göre Karşılaştırmalı Türkiye ve Diyarbakır İhracat Durumu

Kaynak: TUİK, 2020.

Türkiye ve Diyarbakır'ın dış ticaret dengesi hususunda grafik ve verilere bakıldığında ihracatın yükselişi ve düşüşü bağlamında paralellik göstermektedir. Ancak Diyarbakır'ın ihracattaki yükseliş ve düşüş hızları, Türkiye bazında daha hızlı gerçekleşmektedir. Verilerde dikkat çeken diğer bir husus ise Diyarbakır'ın 2012-2014 yılları arasındaki verileri incelendiğinde Diyarbakır tarihindeki en yüksek değer olduğu göze çarpmaktadır. Hatta 2013 yılında elde ettiği orana 2020 yılında bile

ulaşamamıştır. Bu durumun sebebi, 'Çözüm Süreci'dir. Diyarbakır'da o dönem çatışmalı durumun olmaması ve ılımlı bir siyasi ortamın olması, şehrin ekonomik ilerlemesini sağlamıştır. Aynı süreç içerisinde Türkiye'de ihracat oranı gerilemektedir. Diyarbakır'da 2014 yılı sonrasındaki verilere bakıldığında ihracat oranında ciddi düşüş yaşanmaktadır. İhracat oranında yaşanan düşüş Çözüm Sürecinin bittiği döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla siyasi belirsizlik ve istikrarsızlık, doğrudan ekonomik ilerlemeyi etkilemektedir. Bölgesel olarak yaşanan sorunlar, hem yerel alanı hem de merkezi alanı etkidiği veriler üzerinden görülmektedir.

Diyarbakır				Türkiye			
Sıra	Ülke	İhracat (Dolar)	%	Sıra	Ülke	İhracat (Dolar)	%
1	Irak	88.864.887	41,1	1	Almanya	15.432.544.471	9,0
2	Çin	50.048.660	23,1	2	İngiltere	10.868.918.936	6,3
3	Cezayir	33.233.252	15,4	3	İtalya	9.300.503.243	5,4
4	Libya	6.179.636	2,9	4	Irak	8.998.636.065	5,2
5	Bahreyn	5.838.631	2,7	5	ABD	8.057.799.369	4,7
6	Gürcistan	4.934.588	2,3	6	İspanya	7.663.843.226	4,5
7	Suudi Arabistan	3.772.078	1,7	7	Fransa	7.638.789.501	4,5
8	BAE	3.728.994	1,7	8	Hollanda	5.444.491.742	3,2
9	Suriye	2.699.492	1,2	9	İsrail	4.356.822.561	2,5
10	İran	1.946.111	0,9	10	Romanya	3.857.927.207	2,2
11	İsrail	1.922.560	0,9	11	Rusya Federasyonu	3.854.059.159	2,2
12	İtalya	1.406.046	0,6	12	BAE	3.517.900.533	2,1
13	Yemen	1.057.650	0,5	13	Mısır	3.318.504.388	1,9
14	KKTC	1.009.235	0,5	14	Polonya	3.309.017.908	1,9
15	Azerbaycan	704.808	0,3	15	Belçika	3.247.801.138	1,9
16	Mısır	534.270	0,2	16	Suudi Arabistan	3.185.183.752	1,9
17	Kazakistan	414.182	0,2	17	Çin	2.587.130.632	1,5
18	Vietnam	398.733	0,2	18	Bulgaristan	2.541.919.220	1,5
19	Uganda	398.587	0,2	19	İran	2.315.563.732	1,4
20	Romanya	393.826	0,2	20	Fas	2.306.949.446	1,3
	İlk 20 Ülke Toplamı	209.486.226	96,8		İlk 20 Ülke toplamı	111.804.306.229	65,2
	Toplam	**216.432.822**	100,0		Toplam	**171.503.062.745**	100,0

Şekil 10: Karşılaştırmalı Diyarbakır ve Türkiye'nin İhracat Yaptığı Ülkeler

Kaynak: www.karacadag.gov.tr Diyarbakır Dış Ticaret Raporu 2019.

2019 yılında Türkiye ihracatı incelendiğinde ilk sırada Almanya, ikinci sırada İngiltere, üçüncü sırada İtalya ve dördüncü sırada ise; Irak gelmektedir. 2019 yılı Diyarbakır ihracatı incelendiğinde ise ilk sırada Irak, ikinci sırada Çin üçüncü sırada Cezayir ve dördüncü sırada ise Libya gelmektedir. Görüldüğü üzere Türkiye ve

Diyarbakır arasında ilk dörtte Irak hariç, diğerleri farklıdır. Bu bağlamda ihracatta farklı unsurların etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Diyarbakır önceki yıllara göre aynı şekilde ihracatta Irak ve Çin üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Veriler araştırma için yapılan görüşmelerle aynı doğrultudadır. Diyarbakırlı görüşülenlerin birçoğu, ihracattaki en büyük partnerlerinin Irak ve Çin olduğunu söylemektedir. Görüşülenler Irak hususunda bölgesel ve kültürel benzerliğe dikkat çekerken, Çin hususunda daha ekonomik olduğu üzerinde durmaktadırlar.

Diyarbakır				Türkiye			
Sıra	Ülke	İthalat (Dolar)	%	Sıra	Ülke	İthalat (Dolar)	%
1	Paraguay	17.560.283	21,1	1	Rusya Federasyonu	22.454.634.580	11,1
2	Çin	13.368.450	16,1	2	Çin	18.496.545.329	9,1
3	Ukrayna	9.286.766	11,2	3	Almanya	17.976.347.110	8,9
4	Rusya Federasyonu	8.367.806	10,1	4	Gizli Ülke	15.157.112.420	7,5
5	Almanya	3.760.604	4,5	5	ABD	11.186.852.984	5,5
6	Uruguay	3.095.211	3,7	6	İtalya	8.611.925.486	4,2
7	BAE	2.582.785	3,1	7	Hindistan	6.593.496.211	3,3
8	Güney Kore	2.485.278	3,0	8	Fransa	6.353.513.427	3,1
9	Moldova	2.187.554	2,6	9	Güney Kore	5.649.173.141	2,8
10	Fransa	1.697.307	2,0	10	Birleşik Krallık	5.426.622.052	2,7
11	Sri Lanka	1.433.982	1,7	11	BAE	4.336.899.045	2,1
12	Çekya	1.410.631	1,7	12	İspanya	4.227.382.415	2,1
13	Romanya	1.345.481	1,6	13	Japonya	3.519.917.323	1,7
14	Japonya	1.307.164	1,6	14	İran	3.270.609.878	1,6
15	İspanya	1.206.297	1,5	15	İsviçre	3.256.669.720	1,6
16	Umman	1.147.709	1,4	16	Belçika	3.164.840.817	1,6
17	ABD	1.104.408	1,3	17	Hollanda	3.071.256.795	1,5

Şekil 11: Karşılaştırmalı Diyarbakır ve Türkiye'nin İthalat Yaptığı Ülkeler

Kaynak: www.karacadag.gov.tr Diyarbakır Dış Ticaret Raporu 2019.

2019 yılı Türkiye ve Diyarbakır ithalat verileri incelendiğinde her ikisinde de ilk 5 ülkeye bakıldığında Rusya Federasyonu, Çin ve Almanya ülkelerinin olması ithalatta paralelliğin olduğunu göstermektedir.

Tablo 8: Devlet Teşvikinden Yararlandınız Mı?

Cevap	Frekans (f)	Yüzde (%)
Yararlandım	**5**	**25**
Yararlanmadım	**15**	**75**
Toplam	**20**	**100**

Teşvik kelime anlamıyla özendirme, isteklendirme anlamına gelmektedir. İş insanlarının teşviklerden yararlanabilmesi bir anlamda şehre daha fazla katkıyı sağlamaktadır. Çünkü teşvik iş insanlarının yükünün bir kısmını devlet tarafından giderilmesini sağlamaktadır. Teşvik sermayenin gelişimi ve dolaşımı açısından pozitif etkiye sahiptir. Dolayısıyla siyasal alan ile ekonomik alan teşvik boyutuyla bir araya gelmektedir. Araştırmada görüşme yapılan iş insanlarının %25'i devlet teşvikinden yararlandığını ifade ederken %75'i devlet teşvikinden yararlanmadığını ifade etmektedir. Verilerden yola çıkarak görüşülenler daha çok kendi imkanları çerçevesinde yatırımlarını yapmış ve genişletmiştir. Teşvik, bir şehrin gelişmesi için en önemli faktörlerden biridir. Diyarbakır'ın gelişmişlik sıralamasında gerilerde yer alması teşviklerin sınırlı olmasıyla alakalı olduğu söylenebilir. Görüşülenler teşvik konusunda:

"Siyasi alan ekonomik alanı iki yönden etkilemektedir. Biri pozitif yönden diğeri negatif yönden etkidir. Pozitif yönden bakılacak olursak siyasi gücün hâkim olduğu bölgelerimizde ciddi anlamda ekonomik yatırım, teşvikler ve kalkınmalar vardır. İktidarın hâkim olduğu birçok ilimizde ciddi yatırım projeleri ve istihdam alanları var. Negatif yönden bakılacak olursak, iktidarın hâkim olmadığı bölgelerde yatırım, destek, proje, teşvik gibi devlet destekli yönelişler çok sınırlıdır." (Görüşülen 19/ Diyarbakır)

"Bölgenin yaklaşık %75'i siyasal alana muhalif bir konumda yer aldığı için herhangi bir teşvik veya kalkınma konusunda çok da avantajlı olduğu söylenemez." (Görüşülen 20 / Diyarbakır)

"Devlet teşvikinden yararlandım. Alınan teşvik ve krediler şirketim için olumlu yansımaları oldu. Teşvik gelişimimizi olumlu yönde etkilemesinin sebebi devletin gücünün olmasıdır." (Görüşülen 7/ Diyarbakır)

"Teşvik, kredi ve öz sermaye üçünü de kullandım. Aldığımız teşvikler 2012-2017 arasında aldım şu an ise TDK'den teşvik aldım bir mercimek tesisi kuruyoruz. Ancak öz kaynak olmadan gerçekçi ve sağlıklı bir girişimcilik yahut yatırım olamaz." (Görüşülen 2 /Diyarbakır)

"İlk kurulduğumuz zaman illaki öz sermaye ile başladık. Daha sonra hem devlet desteği, devlet kredisi hem de özel banka kredilerini aldık. Alınan devlet desteği ve normal özel krediler süreklilik arz etti. Ancak öz sermaye olmadan ilerlenemez." (Görüşülen 5/Diyarbakır)

"Bölgedeki belirsiz siyasi yapıdan ötürü öz kaynak olmazsa krizlerde ya da Diyarbakır'daki çatışmalar ekonomik olarak silinmenize yol açabilir. Mesela kepenk kapatma olaylarında öz kaynaklarımız olmasaydı silinip giderdik. Öz kaynaklarımız esas sermayemizi oluşturuyor." (Görüşülen 17/Diyarbakır)

Görüşülenlerinde belirttiği üzere bir şehrin kalkınabilmesi, yatırımların yapılabilmesi ciddi anlamda devlet teşvikiyle bağlantılıdır. Eğer bir şehirde devlet desteği sınırlı ise yatırımcısı da sınırlı alanda kaldığı belirtilebilir. Devlet desteğinin yoğunluğu ile yatırımcının yönelimi paralel ilerlediği ima edilebilir. Dolayısıyla çalışmanın başından itibaren savunulan siyasal alan ile ekonomik alan, aynı doğrultuda ilerlediği görüşü açığa çıkmaktadır. Görüşülenler, siyasal açıdan mevcut siyasal alan ile tezat duran bir bölgeye yatırımların sınırlı olduğunu ifade etmeleri yanlış bir beyan değildir. Araştırmada ifade edildiği gibi bir şehri yahut bir bölgenin gelişimi siyasal ile yakın bağlantılardan geçmektedir. Ancak Diyarbakır tarihsel süreci incelendiğinde merkezi siyasal alanla paralel konumda yer almaması ekonomik olarak gelişimini git gide yavaşlatmış ve sınırlandırmıştır.

Görüşülenlerin teşvik hususunda ifade ettiği diğer bir konu ise ilerlemeni yahut ekonomik alanda ayakta kalabilmenin yolu kişinin öz sermayesinin var olmasından geçer. Elbette teşvikler, olan sermayeyi daha hızlı ilerletir ancak kişinin

öz sermayesi yoksa teşvikler çekildiği zaman ekonomik alanda var olması pek de mümkün olamaz. Bundan ötürü siyasi alanı belirsiz olan bu bölgede, belirli bir seviyede kalabilmek için öz sermaye de gereklidir.

5.3. DİYARBAKIR'DA SİYASAL VE SOSYAL DEĞİŞİM İÇERİSİNDE SERMAYENİN BİRİKİMİ

Siyasal ve sosyal değişimler toplumsal yapıyı oluşturan tüm öğeler üzerinde baskın bir etkiye sahiptir. Sermaye birikiminin yani ekonomik alanın oluşmasında kentte yaşanan siyasal ve sosyal süreçler etkili olmaktadır.

5.3.1. Politik Alanın Ekonomik Alana Etkisi: Sermaye Ürkektir

Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik, dini gibi birçok toplumsal yapısının oluşmasında Osmanlı Devleti'nin etkileri söz konusudur. Çalışmanın esas ölçeği siyasal alan ve ekonomik alan olduğundan ötürü özellikle bu iki alan üzerinde durulmaya çalışıldı. Türkiye Cumhuriyeti'nde ekonomik alanların oluşumunda tıpkı Osmanlı Devletindeki gibi siyasal alanın müdahalesi söz konusudur. Osmanlı Devleti'nde ekonomik alanda hâkim olan Asya Tip Üretim Tarzı (ATÜT) hükümetin mülkiyet üzerinde mutlak hâkimiyetini kurmaktadır. Dolayısıyla ATÜT bireylerin gelişimini engellemektedir. Esas olarak devlet denetiminde bir gelişim sunmaktadır. Türkiye'nin şu anki ekonomik yapısına bakıldığında da farklı bir durumun söz konusu olduğu söylenemez. Siyasal alanın ekonomi alanı kapsadığı ve içine aldığı bir yapı söz konusudur. Ancak ekonomik kalkınma konusunda esas olan siyaset üsttü olmaktır. Ancak böyle bir sistem olursa kalkınma sağlanabilir.

Siyasal alan, ekonomik alan için yer açmakta veya sınırlılığını oluşturmaktadır. Türkiye'de iş dünyasının ve iş insanının gelişimi ve ilerleme konusunda siyasal alan ile sürekli karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda iş insanı sınıfının oluşması ve gelişimi için politik uzam ile bağlantı vazgeçilemez bir unsurdur. Weberyan, bir açıyla toplumsal sınıfların yahut iş insanı sınıfının oluşabilmesi için elbette ekonomik faktörler etkili ancak bunun dışında iktidar ve saygınlık faktörlerinin de belirleyiciliğinden bahsetmektedir. Bu anlamda iktidara yani güce yakın olan kesim, hızla büyümektedir. Burjuva sınıfı yahut iş insanı sınıfı

oluşmasında siyasal alan ile organik bir bağ vardır. İş dünyasında siyasal alanın belirleyici olduğu ve kendi iş insanı sınıfını oluşturduğu söylenebilir.

Siyasal alanın desteklediği çalışma dünyası, daha güvenli ve hızlı sonuçlar elde ettiği ifade edilebilir. Politik alan ile ekonomik alan arasındaki görünmez bir bağın olduğunu göstermek, çalışmanın özü itibariyle aktarmak istediğidir. Ancak siyasal alanın desteklemediği yahut uzak durduğu ekonomik platformlarda, bölgelerde iş insanı çekingen bir konumda yer almaktadır. İş insanı daha çok siyasal alanın desteklediği yerlerde yatırım yapmak istemektedir. Sermaye ürkektir, güvenli bir liman ister. Siyasi istikrarın olmadığı limanlarda yatırım yapmak riski doğurur ve sermaye riski sevmez. Siyasal alan aracılığıyla güvenli ve istikrarlı bir alanda yatırım yapmak sermayedarın daha fazla arzuladığıdır.

Politik duruma göre sermaye aktifleştirilir yahut pasifleştirilir. Diyarbakır ili tabiri caizse siyasi alanlar arasında sıkışmış belirsizliklerin olduğu yatırımların daha az tercih edildiği bir bölgedir. Dolayısıyla Diyarbakırlı iş insanlar, başka bölgelerde sermayelerini geliştirmişlerdir. Diyarbakır siyaseten belirsiz ve çatışmalı bir bölge olmasından dolayı ekonomik anlamda her ne kadar zamanında kervansaray ve ticaret yollarının üzerinde olsa da gitgide gerilemiştir. Bu anlamda görüşülenler:

"Diyarbakır ticaret yollarının ve kervan sarayların olduğu bir sermaye şehri iken siyasi olaylardan dolayı sermaye burada durmuyor ve iş insanı yatırımını buraya yapmıyor. Mesele Ankara, İstanbul, Bursa ve benzeri şehirlerdeki yatırımcıların birçoğu Diyarbakırlıdır. Siyasi sarsıntılardan dolayı sermaye göç ediyor. Sermaye ürkektir ve huzurlu bir ortam ister. Diyarbakır her anlamda bıçak sırtı bir yer bundan dolayı iş insanı daha güvenli alanlara yönelmektedir." (Görüşülen 1/Diyarbakır)

Görüşülen 1'in de ifade ettiği üzere Diyarbakır'daki belirli durumlardan dolayı sermaye göçü yaşanmıştır. Dolayısıyla asıl sorulması gereken Diyarbakır'daki sermaye nasıl eridiğidir.

"Siyasal alan ve ekonomi alanı birbiri ile bağlantılıdır. Türkiye her alanda kutuplaşmaya gittiğinden ekonomik gelişimler kısıtladı. Topyekûn kalkınmadan

ziyade kısmen bir kalkınma yaşandı. Ancak mevcut olan siyasi iktidar bir farkındalık yaratarak ekonomide pozitif bir süreci başlattı. Bu anlayışta Güneydoğu'da ciddi anlamda sanayide yeni hamleleri de beraberinde getirdi. Bu durum faaliyet alanımda ilerlememde etkili oldu. Ancak ekonomiye bakış siyaset üstü olmalıdır. Bunun aksi ekonomiyi zedeler ve gelişimini engeller. Siyasi iradenin aldığı kararlar Türkiye ölçeğinde olduğu gibi bölgesel ve lokal zararları da oldu. Sezonluk kararlar, günü birlik politikalar ekonomiyi olumsuz yönde etkilemektedir." (Görüşülen 2/Diyarbakır)

"Çatışmalı durumlardan dolayı yatırımcılar Diyarbakır'da durmamakta. Hükümetin desteği olmadan sermayedarı burada tutmak biraz sıkıntılıdır. Çünkü çatışmalar sermayeyi de etkiliyor. İç barışın sağlanması durumunda ekonomi güçlenir böylece ülke kalkınır. Siyasi alınacak kararlar tüm ülkeyi ve ekonomiyi etkilemektedir." (Görüşülen 3/Diyarbakır)

"Siyasi iktidar ile yakın olunca çalışma dünyasında daha hızlı büyürsün. Ancak benim düşünceme göre ekonomide işler böyle yürümemelidir. İşler uzmanlarına verilmelidir. Siyasi alanla yakınlık ekonomiyi etkilememeli ancak gerçekte durum tam tersi yakınlık çok daha önemlidir." (Görüşülen 4/ Diyarbakır)

"Cumhuriyet döneminin başlarında Diyarbakır ciddi üretimin yapıldığı ilk 5 şehirden biriydi. Ancak belli bir dönem sonra gerilemiş ve Türkiye'nin en yoksul kentlerinden biri olmuştur. Bu anlamda en etkili olan unsur kamu politikalarıdır. Siyasi politikalar ve çatışmalı bir ortamın olması Diyarbakır'ın gerilemesine sebep olmuştur. Siyasi istikrarsızlığın olması ve siyasi yapının tam anlamıyla konumlanmaması kentin bugün geri sıralarda yer almasına neden oldu." (Görüşülen 6/ Diyarbakır)

"Diyarbakır geçmişte ekonomik olarak canlı bir şehir iken günümüzde son sıralarda gelmesinin sebebi alınan siyasi kararlardı. Mesela 2007 yılında Abdullah Gül Cumhurbaşkanı seçildiğinde bölgede gezerken şunu demişti: "Eğer bölgedeki siyasi çatışmalar durulursa ben yatırım yaparım. Ama devam ederse bölgede ekonomik paket ve sanayi yatırımları yapamayız." Buradaki yoksulluğun sebebi tabi

ki bölgesel sıkıntılar etki ediyor ama genel olarak siyasi kararlar etkilidir." (Görüşülen 7/ Diyarbakır)

Görüşülen 7'nin belirtiği üzere siyasi çatışmalar durulursa yaptırım yapılır meselesi, bir şehrin gelişiminde siyasetin etkisini ortaya koymaktadır. İktidarın bir bölgeyi ekonomik olarak desteklemesi o bölgenin gelişimiyle eş değerdir. Çünkü Türkiye'de gelişmek ve ilerlemek istiyorsan siyasal alanla iyi ilişkilerin olması gerek.

"Bildiğiniz üzere sermaye ürkektir, güvenli ortam ister güvenli bir zemin olmadığı için sermaye Diyarbakır'da duramaz. Bölgede siyasi istikrarsızlığın olması sermayenin zeminini de kayganlaştırmıştır. İnsanlar belirsiz ortamda yatırım yapmak istemiyor. Ayrıca her gelen iktidarı buradaki siyasi sorunu yani Kürt Sorununu fobi haline getirmesi bölgedeki ekonominin bel kemiğini kırmıştır." (Görüşülen 8/ Diyarbakır)

Görüşülen 8'in ifade ettiği üzere bölgesel olarak etkili olan bir sorunun ekonominin gidişatında rol oynadığını belirtmektedir.

"Türkiye'nin ekonomisi siyaset belirliyor. Türkiye'nin ekonomik gelişimine bakıldığında geçmişten günümüze devlet mülkiyetin sahibi durumu karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda bireysel gelişimler engellenmekte ve devlet erbabıyla ekonomik gelişim sağlamaktadır." (Görüşülen 9/ Diyarbakır)

"İktidarlara gelenler ekonomik alanlarda kendine yakın kesimi yerleştirdi. Ona karşıt olanları da zayıflatarak güçlerini kırdı. Mesela MÜSİAD'ın bu kadar önemli konuma gelmesi bu durumun en önemli özelliğidir. Demek ki siyaset çok belirleyici bir konumda yer almaktadır." (Görüşülen 10/ Diyarbakır)

"Partiler kendi iş insanlarını oluşturmaktadır. Tabi ki yeni büyükler oluştu eskiden büyükler 10 iken şimdi daha fazla. Büyükler yine büyük sadece büyük sayısı arttı. Ayrıca büyüyebilecek şirketlerinde önüne geçildi. Mesela Halis Toprak çok daha fazla büyüyecek iken önüne engeller konuldu. İş insanının iş insanını bitirdiği bir dönemde değiliz, hükümetin iş insanını bitirdiği bir dönemdeyiz." (Görüşülen 11/Diyarbakır)

"Turgut Özal dönemiyle siyaset ve iş hayatı arasında güzel bir ilişki vardı. Daha sonra AKP iktidarlığı ile iş insanları daha fazla kazandı. Açıkçası biz AKP döneminden önce de var olan bir yapıydık ancak AKP dönemi çok daha fazla büyüdük. Bu sadece benim için değil bütün arkadaş çevrem için geçerlidir. AKP dönemi inkâr edilmeyecek düzeyde bir ilerleme oldu. Bu noktada iktidarın sağladığı olanaklar iş dünyasında etkili olmuştur." (Görüşülen 13/ Diyarbakır)

"Siyasi ilişkiler iş hayatında çok önemlidir. Mesela Turgut Özal döneminde iyi bir konumda olan Halis Toprak, Turgut Özal'ın gitmesiyle ticari anlamda geriledi. Yeni yönetim onunla iş birliği yapmayınca iş hayatındaki konumu sarsıldı. Dolayısıyla iktidarla gelen iktidarla gider." (Görüşülen 14/ Diyarbakır)

Görüşülen 10-11-13 ve 14 kişilerinin açıkladığı doğrultuda siyasi ilişkiler iş dünyasında öne çıkmayı ve ilerlemeyi beraberinde getirmektedir. Politik alana yakınlık iş yapabilme konusunda kolaylık sağladığı söylenebilir. Görüşülen 11'in ifadesi üzerine "hükümetin iş insanını bitirdiği dönemdeyiz" söylemi, aynı zamanda hükümetin iş insanını oluşturduğu söylemini de çağrıştırmaktadır. Görüşülen 14'ün söylemi ise iktidarla gelen iktidarla gider aynı durumu karşımıza çıkarmaktadır. Dolayısıyla siyasal alanın iş insanı sınıfını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

"Her ne kadar siyasi alandan uzak olunursa olunsun aslında iç içesiniz çünkü siyasi alanı takip etmek zorundayız. Aslında bizim partimiz ekmeğimizdir, işimizdir. Siyasi olarak farklı görüşte olmamız sıkıntı yaşamamıza sebep oldu." (Görüşülen 16/ Diyarbakır)

"Biz bölge insanı siyasete daha yakınız. Bunu sebebi ise güvensiz ortamın olmasıdır. Çünkü siyaseti takip etmezsen ekonomik anlamda hayatta kalamazsınız. Siyaset güven verirse çok daha ileri gidebiliriz." (Görüşülen 17/ Diyarbakır)

"Belediyelerle çalıştığım dönemde yerel yönetimde HDP vardı. Doğal olarak HDP ile işlerimi yaptım. Sonucunda doğan iş deneyim belgelerimde HDP'li belediyelerden alınan belgelerdi. Ben bu iş deneyim belgeleriyle iktidarın kurumlarına başvurduğum zaman elendim. Çalıştığım belediyeden dolayı birçok ihaleden bu yüzden elendim. Bu duruma itiraz ettim ve itirazım kabul edildi. Böylece

kamu kurumlarında işe girdim. Ancak daha sonra HDP'li belediyelere başvurunca aldığın belge AKP'li kurumlarındır denerek tekrardan HDP üzerinden kabul edilmedim. Bu sebepten ötürü artık belediyelere yönelmiyorum. Belediye dışı resmî kurumlarla iş yapmaya çalışıyorum." (Görüşülen 19/Diyarbakır)

Görüşülen 19'un aktardığı durum çalışmanın esas noktasına dikkat çekmektedir. Siyasi istikrarın olmadığı bölgelerde yahut her an rüzgârın tersi esecek bölgelerde, yatırım yapmak ekonomik anlamda sıkıntılara yol açmaktadır. Görüşülenin bahsettiği üzere; siyasal alanda yaşanan değişimler iş yapması konusunda sınırlıklara sebep olmuştur. Siyasi politikaların belirsiz ve öngörülemez olması ekonomik ilerlemeyi olumsuz yönden etkilemiştir. Görüşülenin artık belediyelerle çalışmaması, siyasi dünyanın iş alanını sınırlamasının en önemli kanıtıdır.

"Cumhuriyetin kuruluşunda Türkiye'de gelişmişlik düzeyi bakımından ilk 5 ilin içinde olan Diyarbakır şimdi çok geri sırada yer alması Diyarbakırlıların suçu değil uygulanan politikaların suçudur. Siyasi kararlar ekonomiyi bütünüyle etkiliyor, bölgeye yatırım yapılmıyor. Bir ülkeyi ya da bir şehri yöneten, düzeni kuran siyasi iktidardır. Diyarbakır'ın da bu kadar geriye gitmesi alınan politik kararlar etkilidir." (Görüşülen 20/ Diyarbakır)

Görüşülenlerin ifade ettiği üzere Diyarbakır sermayenin yoğun olarak döndüğü Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomik anlamda önemli bir konumda yer almaktaydı. Ancak belirli durumlardan ötürü sermaye bölgede durmamıştır. Bu noktada en fazla vurgulanan siyasal alandaki belirsizlikler ve politik alanda alınan kararlardır. Bu bağlamda araştırmada öne sunulan siyasal alan ekonomik alanı belirler varsayımı doğrulandığı söylenebilir. Esas olarak siyasal alan kendi ekonomi alanını kurmaktadır. Çünkü Türkiye'de ekonomik alanın oluşabilmesi için, siyasal alanın gücüne ihtiyaç duymaktadır. İki alan arasında aşk ve nefret ilişkisi vardır. Eğer ilişki aşka dönüşürse, ekonomik manada meyvesini verir. Ama nefrete dönüşürse, ekonomik manada çürür, kurur.

5.3.2. 2000 Yılı Öncesi ve Sonrası İktisadi Durum

Türkiye ekonomisi, Cumhuriyetin ilanından günümüze değin birçok ekonomik krizle mücadele etmiştir. 1960, 1970, 1980, 1990, 1994, 2000-2001, 2008, 2018-2020 gibi ciddi ekonomik krizler yaşamış ve günümüzde de halen bir ekonomik kriz içerisindeyiz. Kabaca tarihlere bakıldığında Türkiye'nin tarihinde yaşanan ekonomik krizler bir anlamda Türkiye'nin gerçeğidir. Türkiye çerçevesinde yaşanan krizler elbette Diyarbakır ilini de fazlasıyla etkilemiştir. Özellikle bölgede süregelen yerel problemlerin ve ekonomik krizlerin de olması bölgenin gelişiminde olumsuz etkilere sebep olmuştur.

2000 yılı sonrasında Türkiye'nin siyasi konjonktüründe önemli değişimler yaşandı. 2002 yılı yapılan seçimle beraber AKP siyasal anlamda ciddi bir görünürlük yakalamıştır. Siyasi anlamda belirliliğin olması Türkiye'yi başlangıç itibariyle olumlu etkilemiştir. Türkiye 2002-2007 döneminde, yüksek büyüme oranları gerçekleşmiş, ihracatta ve üretimde yüksek oranlı artışlar sağlanmış, enflasyon oranları düşmüş, mali disiplin göreceli de olsa sağlanmıştır (Acar, 2013: 17). Ancak 2002-2007 yıllarından sonra belirli krizler olmuş ekonomik olarak etkilenilmiştir. Günümüzde de içinde bulunduğumuz bir kriz ortamı mevcuttur. Bu konuda görüşülenler:

"2000 yılı öncesi ekonomik olarak ciddi kırılmalar vardı. Siyasi belirsizlikler vardı. Mevcut olan siyasi koalisyon parçalıydı. Doğrusu bu dönemde Türkiye'de siyasi değişim ve dönüşüme ihtiyaç vardı. Siyasette ekonomi de boşluğu kabul etmediği için AKP "Hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" sloganıyla rüzgârı yakaladı ve ilerledi. 2002 seçimlerinde tek başına iktidara geldi. Siyasal durumların değişim ve bölgeye bakış açısının değişmesi bölgede daha fazla faaliyet alanının kurulmasını sağlamıştır." (Görüşülen 2/Diyarbakır)

"2001 yılında yurtdışından ürün alırken %20 vergi eklenirken şimdi alınan ürünün 7-8 katı ekleniyor. Bu durumda yaşanan siyasi süreçten kaynaklıdır. Türkiye son 10 yıldır büyümüyor." (Görüşülen 4/Diyarbakır)

"Son 10 yıldır siyasete yakın olma yani kilit isimlere yakın olma daha belirleyici oldu. Yandaşlık diye bir kavram ortaya çıktı ve bunun ticari tarafı da gelişti." (Görüşülen 5/ Diyarbakır)

"2000 yılı sonrasında yaşanan ilk 8-10 yıllık zaman diliminde bir ilerleme yaşandığı gibi bir algı vardı ancak durum böyle değildi. Sadece inşaat sektörü, yolların yapılması gibi görünürde bir ilerlemeydi." (Görüşülen 9/ Diyarbakır)

"2000 yılından 2016 yılına kadar ülke genelinde ciddi bir ekonomik ilerleme ve kalkınma oldu. Ancak 2016 sonrasında ülke geneli ekonomik gerileme yaşandı." (Görüşülen 19/Diyarbakır)

"2000 yılı ve sonrasını incelediğimizde ekonomik anlamda Diyarbakır gittikçe geriye gitti. Ekonomik anlamda büyük bir köy oldu. Özellikle köy yakılma olaylarından sonra Diyarbakır'a köyden kentte büyük bir kitlenin geldiği söylenebilir. Kentte toprak ağaları, toprak zenginleri ortaya çıktı. Bu toprak zenginleri sermayelerini kentteki iş alanlarına yönlendirdi. Böylece Diyarbakır büyük bir köy oldu. Hem sosyal ve kültürel olarak hem de ekonomik olarak geriledik." (Görüşülen 20/ Diyarbakır)

2000 yılı sonrası incelendiğinde görüşülenler ilk 8 yıllık dönemde, genel bir bakış açısıyla siyasi olarak istikrarlı bir durumun olması, yani ülkede belirgin siyasal alanın oluşması ekonomik olarak ilerlemeyi beraberinde getirmiştir. Ancak sonrasında yaşanan siyasal değişmeler Türkiye'yi ekonomisinde önemli değişimlere neden olmuştur.

5.3.3. Çözüm Sürecinde Diyarbakır'daki İktisadi Gelişim

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 2013-2015 yıllarını kapsayan ve 'Kürt Sorunu' şeklinde tanımlanan problemin nihayete erebilmesi adına belirli adımların atıldığı sürece 'Çözüm Süreci' denebilir. Çözüm Süreci aynı zamanda oluşturduğu olumlu ve pozitif ortamdan dolayı 'Barış Süreci' olarak da tanımlanmaktadır. Barış Süreci, devletler arasında ve/veya içlerindeki çatışmaların neticelenmesi ve yönetilmesine yönelik aktif çabaların tamamı olarak tanımlanabilir (Köse, 2017: 15). 2013-2015 Çözüm Süreci'yle birlikte 30 yıllık bir çatışma döneminden sonra Kürt

meselesinin silah ve şiddetten arındırılarak, siyasi bir çözüme kavuşturulması konusunda ciddi adımlar atılmıştı (Coşkun ve Çiçek, 2016: 23). Atılan bu önemli adımlar; hem yerelde Diyarbakır bölgesinde hem de merkezde Türkiye Cumhuriyet'inde kayda değer etkileri olduğu, o dönem içerisinde ve sonrasında açığa çıkmıştı. Bahsedilen Barış Süreci veya Çözüm Süreci başlangıcı itibariyle ülke genelinde özellikle Diyarbakır ilinde olumlu sonuçlar doğurabilecek bir dizi değişimlere katkı sağlamayı amaçlamaktaydı. Çözüm Süreci bölgede yaşayanlar adına mühim ve heyecan verici bir olaydı. Çünkü bölgesel bakış ve merkezin bölgeye bakışının, belirli anlamda değiştiğini göstermekteydi. Bu anlamda süreç içerisinde bölgeye gelen yatırımcılar ve bölgedeki yatırımcıların artması en önemli etkilerinden biridir. Çözüm Süreci içerisinde Diyarbakır ilinde yatırımın yoğun olması, halkın daha fazla istihdamını sağlamıştır. Dolayısıyla süreç içerisinde işe girme yahut iş yapma durumlarının artması bölgedeki halk açısından, sürecin olumlu ve doğru bir atılım olarak karşılanmasını sağladı. Çalışmanın katılımcıları da yani iş insanları da Çözüm Sürecinin hem Diyarbakır hem de Türkiye için olumlu katkılarının olduğunda söz etmektedir. Süreç içerisinden yaşanan ekonomik ilerleme bölgenin gelişimi açısından, umut verici bir konuma ulaşmasını sağlamıştı. Bu konuda 2013-2015 Diyarbakır ili ihracat verilerinin yükselişe geçmesi sürecin kente olumlu yansıdığının önemli kanıtlarındandır. Dolayısıyla bir bölgede belirli bir ortamın olması yani müphemliğin aydınlığa kavuşması ümidi bile, şehrin ilerlemesinde ve yatırımların yapılamasında öncelikli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü sermaye güven ister ve bu güveni siyasi alandan ister. Fakat sonrasında sürecin bozulması tüm yaşanan olumlu gelişmelerin düşüşe geçmesine neden oldu. Bu noktada görüşülenler açısından Çözüm Süreci, bir hayal kırıklığı olarak değerlendirildi. Bu anlamda görüşülenlerden yola çıkarak; Çözüm Süreci için, başlangıç itibariyle iş dünyasında pozitif görünen ancak sürecin bitmesiyle beraber kaotik bir durumun yaşandığı söylenebilir.

Çözüm Süreci her ne kadar belirli bir konuda ve belirli bir alanda uzlaşı olarak görünse de, esas olarak Türkiye'nin ilerlemesi açısından ehemmiyetli bir mesele idi. Bölgedeki sürecin olumlu sonuçlanması durumunda Türkiye Cumhuriyet'inin mevcut iktidarı uluslararası alanda rüştünü ispat etmesini sağlayacaktı. Ancak 2013-2015 yılları oluşan olumlu olan süreç 2015 yılında

Dolmabahçe Mutabakatına riayet edilmediği gerekçesiyle sona erdi. Sürecin sona ermesiyle, Türkiye ve Diyarbakır'da yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik, ulusal gibi her anlamdaki olumlu gelişmeyi sekteye uğradı. Çözüm süreci konusunda görüşülenler:

"Türkiye de ticaretin en iyi olduğu dönem Çözüm Sürecinin olduğu dönemdir. Bizim içinde 2000-2010 yılları arası ekonomik olarak en iyi ve en rahat olduğumuz dönemdir. Siyasi alan ekonomik alanı belirlemektedir. Bu konuda Barış Süreci bir örnektir. Barış Süreci başladığı zaman yurt dışından önemli yatırımcılar Diyarbakır'a yöneldi. Siyasi alanda kargaşa olmadığı zaman sermayenin ilerlemesi açısından önemli bir etkendir. Bu sermaye göçte ettirebiliyor, kişileri de getirtebiliyor. Bu dönem barış ve huzur ortamı olması cirolarımızı ve mağaza sayılarımızı artırdı. Sürecin bitmesi tam bir düş kırıklığı Diyarbakır çok geriledi. Sürecin bitmesiyle kötü etkilendik." (Görüşülen 1/Diyarbakır)

Görüşülen 1'in vurguladığı üzere bir alanda siyasi kargaşaların olmaması ilerlemeyi de beraberinden getirmektedir. Görüşülenin süreç içerisinde mağaza sayısının artması, ilerlediğini göstermektedir. Ancak sürecin bitmesi, ekonomik durumu kötü etkilemiştir.

"Çözüm Süreci tabiri caiz ise ekonomiye ivme kazandırdı. Biz de o zaman yatırımlarımıza başladık. Sadece kentin iç dinamikleri değil bölgenin dışında uluslararası düzeyde Diyarbakır'a ciddi anlamda yatırımcılar geldi. Organize sanayi bölgesinin yatırımlarının %40'ı o dönem geldi. Çözüm Sürecinin bitmesinden sonra bu olumlu esen rüzgâr tümüyle tersine döndü. Yatırımlardan tutun cirolara kadar sert bir düşüş başladı. Yatırımlar durma noktasına geldi." (Görüşülen 2/ Diyarbakır)

"Çözüm Süreci bugün dahi Türkiye'de huzurlu bir ortamı için arzu ettiği bir durumdur. Ancak bu durumun bozulması işlerin bozulmasına sebep oldu. Yani güvenlik sorunu olan bir yerde yatırımcının yatırım yapma durumu söz konusu değildir." (Görüşülen 3/ Diyarbakır)

"Çözüm Sürecinin bir avantajını görmedik. Kâğıt üzerinde kaldı. Belki olsaydı Diyarbakır büyüyebilirdi." (Görüşülen 4/Diyarbakır)

"Çözüm Sürecinin genel perspektifinde turizmden madenciliğe kadar bir rahatlamanın olduğu söylenebilir. Ancak Çözüm Süreci sonrasında bu durum tersine döndü rahatlan ekonomik alan daha da baskıyla sıkıştı. Belirsizlik durumunun olması iş alanını olumsuz yönde etkiledi. Belirsizliğin olması ekonomik olarak adım atanızı engelliyor. Mesela Çözüm Sürecinin sona ermesiyle birçok ihracatımızda ve bu ihracat yaptığımız firmalar dünyaca bilinen firmalardı. Bu firmalar Türkiye'de belirli şehirlere gidilemez bu şehirler içinden Diyarbakır'da vardı." (Görüşülen 5/Diyarbakır)

Görüşülen 5'in izah ettiği üzere Türkiye'de belirli şehirlere girilemez (Diyarbakır pazarına girilemez) ibaresi aslında sürecin uluslararası alandaki yansımasının en önemli kanıtıdır. Bu durum sadece Diyarbakır'ın ekonomi alanında gerilemesini değil Türkiye'nin de ekonomi alanında düşüşüne neden olmuştur.

"Çözüm Süreci her ne kadar olumlu olarak sonuçlanmasa da o süreç içerisinde ekonomik veriler pozitif yönde arttı. Hatta o dönem oluşan ihracat rakamlarına hala ulaşamıyoruz. Çözüm Sürecinin bozulmasıyla hem yerli yatırımcı Diyarbakır ilinde yatırım yapmadı ve Batıya göç etti hem de yabancı yatırımcı buraya gelmedi ve bir iş alanı kurmaktan çekindi." (Görüşülen 6/Diyarbakır)

"Çözüm Süreci dönemimin de ülkede huzur ve gelecek daha öngörülebilir olmuştu bu yüzden yatırımlar artmıştı. Ancak sürecin bitmesi durumunda yatırım yapan iş insanlar zarar etti ve yatırım yapma planı olan kişiler yatırımlarını geri çektiler. Örneğin Kayseri'den mal alan kişi mal alamaz duruma geldi. Kayserili üretici malını Diyarbakır'a satmıyordu. Mal almama sebepleri ise Diyarbakır'daki belirsiz durumdu." (Görüşülen 9/Diyarbakır)

Katılımcının vermiş olduğu Kayseri'den mal alınamama durumu, bu sürecin bitmesinin olumsuz yansımalarından biridir. Çünkü Diyarbakır ilinde yaşanan belirsiz durum malın alımını ve satımını etkilemiştir. Dolayısıyla siyasal alanda yaşanan süreç kentin ekonomik hayatını belirlemiştir.

"Çözüm Süreci döneminde Diyarbakır'ın ekonomik hayatında belirli ivmeler sağlamamıştır. Ancak her şeyin düzelebileceği refahın sağlanabileceği bir ortamın

bozulması ekonomik olarak da kötü sonuçlara sebep oldu." (Görüşülen 14/Diyarbakır)

"Çözüm Süreci aslında bir yıkım süreciydi. Herhangi bir şeyi çözmedi aksine yıktı. Aslında Diyarbakır için herhangi bir faydası olmadı aksine zararı oldu denebilir." (Görüşülen 18/Diyarbakır)

Görüşülen 18'in belirtiği husus tamamıyla sürecin bitmesi sonucu yaşanan olaylar üzerine yapılmış bir değerlendirmedir. Süreç sonunda kentin çalışma dünyasının gerilemesi kentin ekonomisi için bir yıkım süreci olarak okunabilir.

"Çözüm Süreci Diyarbakır'a yatırım yapılmasını sağladı ancak devamında sürecin sona ermesi Diyarbakır'ı sosyo-ekonomik açıdan çok fazla geriletti. Yapılan yatırımlar geri çekildi veya yarım bırakıldı. Malum biliyorsunuz sermaye ürkektir, huzur ister. Belirsiz bir ortamda sermayeyi tutamazsınız. Bölgenin huzursuz olması sermayenin gelişini engelliyor." (Görüşülen 20/Diyarbakır)

5.3.4. Sur Olaylarının Diyarbakır'ın Ekonomik Gelişimine Yansıması

Sur ilçesi Diyarbakır'ın kalbi olarak bilinen ticaretin, turizmin, tarihselliğin ve kültürlerin yoğunlaştığı kentin en canlı yerleşim alanlarından biridir. Sur ilçesi tarihselliği anlamında birçok çatışma ve fetih olayına şahit olmuştur. Çünkü Sur ilçesi geçmişte hem ticari faaliyetlerin yürütüldüğü İpek Yolu hem de kervansarayların, hanların bulunduğu ekonomik alanın hâkim olduğu bir yaşam alanıdır. Diyarbakır bilindiği üzere birtakım olaylara tanıklık etmiş ve bundan dolayı birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarihinde yaşadığı en son olaylardan biri ise Sur Olaylarıdır. Sur Olayları, Çözüm Sürecinin bitmesi ve ardından yaşanan bir dizi olayın sonucunda oluşan çatışmalı bir faaliyettir. Diyarbakır'da yaşanan bu olaylar sadece Diyarbakır ile sınırlı kalmayıp 11 il ve en az 51 ilçeyi etkilemiştir. Dolayısıyla 2015 sonrası yaşanan bu olaylar Türkiye'yi de büyük ölçüde etkilemiştir.

Sur Olayları, Diyarbakır'ı ekonomik olarak en fazla gerileten olayların başında geldiğini söylenebilir. Sur Olayları süreci içerisinde, 2015-2016 Diyarbakır ihracat oranlarına bakıldığında ihracat oranın en düştüğü dönem olarak karşımıza

çıkmaktadır (İthalat ve İhracat kısmına bk.). Verilerin düşük olmasının sebebi bölge içerisinde herhangi bir üretim faaliyetinin imkânının olmamasıdır. Sur ilçesinde yaşayan birçok aile ve iş sahibi yaşanan olaylardan dolayı evini, mağazasını terk etmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır'ın farklı bölgelerinde yeniden bir yaşam ve geçim alanı oluşturmak zorunda kalınmıştır. Tekrar belirtmek gerekirse; bu durum sadece Diyarbakır'ı değil Türkiye'yi etkilemiştir. Çünkü Diyarbakır'dan mal alan mal alamaz hale gelmiş yahut Diyarbakır'ın ürünleri satın alınmak istenmemiştir. Dolayısıyla Sur Olayları ekonomi açısından travmatik bir durumdur. Görüşülenler Diyarbakır'ın Sur ilçesinde yaşananların olmaması gereken bir durum olarak değerlendirmiştir. Görüşülenler Sur Olayları konusunda:

"Sur olayları iş hayatımızda büyük yaralar açtı. Birçok mağazamız kapalı kaldığı için personel sayımızı da azaltmaya gitmek zorunda kaldık. Bu önem maddi ve manevi anlamda en gerilediğimiz dönemdi. Hendek olayları çok etkiledi çünkü hem halkı hem de esnafı etkiledi. Olmaması gereken bir durumdu." (Görüşülen 1/Diyarbakır)

"Sur olayları başlar başlamaz birçok şirketin iflasını beraberinde getirdi. Sur'a mal veremediğimiz için ekonomik olarak geriledik. Kentin algısı her tarafa çok kötü yansıtıldı. Bu olaylar süresince pazarlama dahil ürün satmanın her aşamasında ciddi sıkıntılar yaşandı. Sur içinde dönen sıcak para tümüyle yok oldu. Sur esnafını olduğu gibi bizim de iş hayatımızı etkiledi. Sonuçta Sur'a mal veriyoruz." (Görüşülen 2/Diyarbakır)

"Sur olayları hem yerelde yaşanan sorunlar hem de merkezde sıkıntılar bizim sektörü zora soktu. Çünkü uzun bir süre çalışamadık." (Görüşülen 7/Diyarbakır)

"Sur olayları çok daha kötü bir hale getirdi. Şöyle denebilir çözüm süreci Diyarbakır ekonomisini yaraladı, Sur olayları ise Diyarbakır ekonomisini gömdü." (Görüşülen 10/Diyarbakır)

"Çözüm sürecinden sonra yaşanan Sur Olayları Diyarbakır'ı 20 yıl geriye götürdü. Bu olaylardan sonra gelecek planlamamız değişti. Yatırım yapmaya korkar

olduk. O süreçten sonra kutuplaşmanın en üst düzeye çıktığı bir evre oldu." (Görüşülen 11/Diyarbakır)

Diyarbakırlı yatırımcıların birçoğunun ifade ettiği; üzere Diyarbakır'ın öngörülemez bir durumda olması kişilerin ileride yatırım yapmasını engellemiştir. Çünkü her an bir sorun çıkabilir ve yatırımlar yok olabilir. Bu anlamda Sur Olayları, iş insanı göçüne sebep olduğu söylenebilir.

"Sur Olayları sonrasında şehirdeki birçok zengin göç etti çünkü belirsiz bir ortam vardı. Her an her şey olabilirdi. Ekonomik olarak kaygı olması insanların dışarıya yönelmesine sebep oldu." (Görüşülen 12/Diyarbakır)

"Sur olaylarında işe yeni girişmiş olan kişilerin işleri elinde patladı çünkü satım yapacak bir müşteri bulamadı. Bir yerde kavga varsa çatışma varsa orada işin yapılması imkansızdır. Ticaretin yahut ekonominin gelişebilmesi için bir güven ortamının olması lazım." (Görüşülen 14/ Diyarbakır)

"Sur olaylar tamamen Çözüm Süreciyle ilgilidir. Sur Olayları tam bir talihsizlik dönemidir. Diyarbakır'ın ve Türkiye'nin en zor dönemleridir." (Görüşülen 17/ Diyarbakır)

"Çözüm süreci sonrası yaşanan Sur olayları hem kenttin hem de kendi faaliyet alanımı olumsuz yönde etkiledi. Mesela Diyarbakır firması olmam bile iş almam konusunda engellere sebep oldu. Batıda ihalelere girdiğimde düşman gözüyle bakıldı. Bu manada iş hayatımı en kötü etkileyen süreçlerden biriydi." (Görüşülen 19 /Diyarbakır)

5.3.5. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin İş Dünyasına Yansıması

Türkiye Cumhuriyeti, 2017 yılında yapılan referandum ile kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine 2018 yılında geçmiştir. Bu sistem aracılığıyla meclisin yetkileri kısıtlanmış ve Cumhurbaşkanın yetkileri çoğaltılmıştır. Böylece Cumhurbaşkanı Hükümet Sistemiyle yürütme organında, hızlı kararların alındığı tekil bir yapı söz konusudur. Oluşturulan bu yeni sistem kararların alınması ve uygulanmasında hızlılık sağlamasına rağmen alınan ve uygulanan kararların sorgulanmasını devre dışı bırakmaktadır. Bu bağlamda yeni uygulanan bu sistem

kararların alınmasında yahut projelerin ve yatırımların daha hızlı hayata geçirilmesi açısında pozitif etkileri olabileceği gibi geniş yetki alanları sağlayan sistem Türkiye'nin geleceği için handikapları da içinde barındırabilir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi hususunda görüşülenler:

"*Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemi tek sesliliği yansıttığı için çok sesliliğin önüne geçmesi bu durumu baskıcı bir sistemin oluşmasına sebep oldu. Ama bana göre her ne kadar tek seslilik kötü gibi görünse de bence en iyi sistem. Mesela bu tek seslilik olmasa bu ekonomik krizden çıkamazdık." (Görüşülen 11/Diyarbakır)*

"Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine ülkece ve bölgece hazır değildik ve bu durum belirli sorunlar ortaya çıkardı. Belki iyi niyetle yapıldı ama daha sonra kim gelecek nasıl yönetecek belirsiz olması bunun en temel problemidir." (Görüşülen 17/ Diyarbakır)

"Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi yönetecek kişiye büyük güç sağladığı için ileride sorun yaşatabilir. Bu açıdan sıkıntılı bir sistem olarak görüyorum." (Görüşülen 18/Diyarbakır)

"Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi genel anlamda Türkiye'nin yapısına uygun değildi. Ben bu sistemi monarşi ve teokratik bir sistem gibi görüyorum. Dünya sistemlerine bakıldığında demokrasi nerede işliyorsa ekonomi de orada işler. Çünkü demokrasi varsa güven, eşitlik ve özgürlük vardır. Ancak bu yeni sistem güven, eşitlik ve özgürlüğü mümkün kılmıyor. Sizi bir tarafta olmaya mecbur kılıyor. Artık çoğulculuk yok çoğunluğa yönelik ilerleme var." (Görüşülen 19/ Diyarbakır)

"Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Türkiye'nin sosyal yapısına uygun olduğu söylenemez. Hem iş dünyasında hem de ülke yönetiminde tek sesliliğin olması, demokrasinin olmaması yönetim konusunda eksikliklere yol açar. İş hayatında da çoğunluğun olduğu yerde ya duracak ve var olacaksın ya da çoğunluktan uzak durarak sınırlanacaksın. Sistem bunun gerekli kılıyor. Mesela bir sabah uyanıyorsun ve şirketine kayyım atanmış olabiliyor." (Görüşülen 20/ Diyarbakır)

5.3.6. Gayrimüslimlerin Diyarbakır İktisadına Etkisi

Diyarbakır bilindiği üzere çeşitli medeniyetlere, etniklere beşiklik yapmış kozmopolit bir yapıya sahiptir. Diyarbakır'da tarih boyunca birçok kültürel köken varlığını sürdürmüş ve hala sürdürmektedir. Kentin sokaklarına bakıldığında farklı etnik gruplara ait tarihi yapıları görmek mevcuttur. Farklı kültürlerin yapılarını barındığı gibi kültürleri, ekonomi faaliyetleri de Diyarbakır'a katkısı olmuştur. Bu anlamda Ermeni kesimin ekonomik açıdan ciddi katkıları olmasına rağmen, belirli politik kararlardan dolayı göç etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle uygulanan Varlık Vergisi ve sonrasındaki politik uygulamalar Ermeni vatandaşların kentten göç etmesine sebebiyet vermiştir. Görüşülenler bu konuda:

"Zamanında buranın zengin kesimi Ermeni kesimiydi. Ermenilerin çeşitli sebeplerle buradan gitmesi onları yapmış olduğu sanatları, zanaatları da sildi. Tabi bu durum Diyarbakır'ın ekonomisini etkiledi. Aslında üzerinde durulması gereken Diyarbakır'daki sermayeyi döndüren kesim gayrimüslim kesimdi. Onların bölgeden ayrılması ekonomik olarak gerilemesine yol açmıştır." (Görüşülen 15/Diyarbakır)

Diyarbakır'da geçmişte daha fazla olmak üzere Ermeniler bu bölgede hakimdi. Aslında Ermeni kültürü yoğun olduğu için Diyarbakır'da esnaflık çok yoğundu. Esnaflık Ermeni kültürüyle gelmiş ve o insanların Diyarbakır'ın gelişimi açısında katkıları büyük olmuştur. Ancak cumhuriyet sonrasında yaşanan etnik köken (Kürt-Türk) sorunları, Ermenilere uygulanan politikadan dolayı Ermenilerin göçmesi, Kürt isyanları vs. sorunların yaşanması Diyarbakır'ın gerilemesine sebep olmuştur. (Görüşülen 20/ Diyarbakır)

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyet'i ekonomi, siyasi, dini, sosyal, kültürel gibi birçok gerçeklik açısından Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğindedir. Özellikle çalışma ekseninden bakılacak olunursa ekonomi alanının varoluşunda devlet figürü müdahaleci bir duruş sergilemektedir. Dolayısıyla sınıfların oluşumunda ve iş dünyasının şekillenmesinde devletin gizil yahut açık yönlendirmesi söz konusudur. Bu anlamda Osmanlı'da devletin mülkün mutlak sahibi olması, iktisadi bireyciliğin olmaması ve Asya Tipi Üretim Tarzı'nın olması sermayedar grubun ve iş dünyasının oluşmasını engellemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde devlet denetiminde olan ekonomik gelişim söz konusudur. Bu bağlamda ekonomi alanının şekillenmesinde siyasal alanın kapsaması ve dışlaması üzerinden değerlendirilebilir. Toplumda hiyerarşik sıralamanın ve sermaye birikiminin oluşmasında siyasal güç belirleyici konumdadır. Dolayısıyla iş dünyasının oluşması ve şekillenmesinde geçmişte ve günümüzde politik olanın etkisi kaçınılmaz bir gerçekliktir. Politik olanın kapsadığı ve dışladığı alanlar iş insanının ekonomi dünyasındaki yerini belirlemektedir. Bu açıdan 1930 yılından itibaren ortaya konan ekonomide, devletçi ve müdahaleci yapının oluşması esas olarak siyasal alanın esas aldığı alanlara yönelik bir denetim mekanizmasıdır. Bahsedildiği üzere siyasi alanının ekonomi alana müdahalesi günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Çalışmalar, 2000 yılından sonraki süreçte Türkiye bazında yaşanan siyasal ve sosyal süreçlerin ekonomik olarak Diyarbakır'a yansımalarını göstermektedir. Ayrıca çalışma Diyarbakır'ın iş dünyasını genel profilini yansıtmakta ve iş dünyasında etkili olan etmenleri incelemektedir.

"Diyarbakır'da İş Dünyasının Sosyolojik Analizi: 2000 Yılı Sonrası" başlıklı tez genel olarak incelendiğinde şu sonuçlar elde edilmiştir: Diyarbakır'da iş dünyasının büyük bir çoğunluğunda erkek egemenliği çoğunluktadır. Dolayısıyla iş dünyasında eril bir yapının hâkim olduğu söylenebilir. Çalışmaya toplamda 20 kişi

katılmıştır. Katılımcıların 15'inin erkek, 5'inin kadın olması kadınların iş dünyasında daha az faal olduğunu göstermektedir. Erkek egemenliğinin hâkim olduğu bir iş dünyası tespit edilmektedir. İş dünyasında yer alan katılımcıların %85'inin medeni durumu evli olarak belirlenmiştir. Diyarbakır'da çalışma sektörünü oluşturan iş insanlarının, azınlığının medeni durumu bekâr olarak tespit edilmiştir. Ancak %85'lik kısmın sadece %15'lik oranını kadınların oluşturması, kadınların iş dünyasına atılımlarının evlenmeden önce olduğunu belirmektedir.

Çalışmaya katılan 20 katılımcının eğitim düzeyi, Diyarbakır genelinin eğitim düzeyinden yüksektir. Bu noktada çalışmanın eğitim kısmında TÜİK verilerine dayanarak bir karşılaştırma yapılmıştır. Çalışmada görüşülenlerin, %50'si lisans ve lisansüstü eğitim almışlardır. Bu da eğitimsel düzey arttıkça iş dünyasına olan atılımında arttığını göstermektedir.

Diyarbakır'da iş dünyasının genel profiline bakıldığında 20 katılımcının 15'inin Diyarbakırlı olması, iş dünyasında hâkim olan kesimin kendi memleketinin insanları olduğunu gösterir. Diyarbakır'daki yatırımların büyük çoğunluğunu Diyarbakırlı iş insanları tarafından gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla iş dünyasında yabancı yatırımcının çok az olduğu görülüyor. Yabancı yatırımcının, az olmasının ana sebebi ise Diyarbakır'daki siyasal ve sosyal sorunların olmasından kaynaklıdır. Ayrıca dışarıdan gelen yatırımcıların büyük çoğunluğunun da çevre illerden geldiği tespit edilmiştir.

Diyarbakır bilindiği üzere birçok medeniyete beşiklik yapmış kadim bir kenttir. Kentin sokaklarındaki yapılar incelendiğinde, birçok etnik kimliğin kentte varlığını sürdürdüğü gerçeği ortaya çıkmaktadır. Ancak siyasal alanda alınan kararlar, kentte mevcut olan farklı etnik grupların göç etmesine sebep olmuştur. Kentin ekonomik hayatına önemli katkısı olan gayrimüslim kesimin alınan politik kararlardan dolayı göç etmesi veya göç ettirilmesi kentin ekonomik hayatını etkilemiştir. Siyasi mecrada alınan siyasal kararlar, Diyarbakır'ın ekonomisini etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla siyasi alanın, iş dünyası üzerinde nüfuz sahibi olduğu belirlenmektedir.

Kentlerin kalkınabilmeleri bir anlamda siyasal alandan alınan teşvikler ile bağlantılıdır. Kişilerin öz sermayeleriyle yaptıkları yatırımlar kentin kalkınması için yeterli değildir. Bir kentin kalkınması ve ilerlemesi devlet destekli teşviklere büyük ölçüde bağlıdır. Yatırımcıların kentlere yönelmesi açısından devlet teşvikleri, pozitif yönlü bir etki sağlamaktadır. Ancak Diyarbakır ilinde gerçekleştirilen bu çalışmada yer alan görüşülenlerin, %75'i devlet teşvikinden yararlanmamıştır. Bu bağlamda yatırımcıların yapmış olduğu girişimler sınırlı düzeyde kalmıştır. Bu durumun temel sebebini ise Diyarbakır'da belirsiz bir siyasal alanın olması ve genel siyasal durumun karşıtı bir duruş sergilemelerinden kaynaklanmaktadır. Siyasi olarak muhalif duruş, bölgeye iş insanlarının gelişini engellemiş veya kısıtlamıştır. Bu doğrultuda iktidar çatısı altında büyüyen bir sermayedar sınıf ve sermaye birikimi söz konusudur. Siyasi aktör bir gruptan alırken, bir diğer bir gruba vermesi aynı anda her kesimin büyümesini mümkün kılmamaktadır. Dolayısıyla siyasal olana, yakın olanın kazançlı olduğu bir durumdan söz edilebilir.

Diyarbakır, yüzyıllardır ekonominin aktif bir şekilde gerçekleştiği ticaret yolları, hanlar ve kervansarayların olduğu sermayenin bir şekilde geçtiği ya da biriktiği ekonomik potansiyeli yüksek kentlerden biriydi. Kent üzerinde yoğun bir şekilde hem ithalat hem de ihracat yapılmaktaydı. Ancak günümüzdeki ekonomik konumuna bakıldığında geçmişteki durumunu yansıttığı söylenemez. Çalışmaya katılan katılımcıların, %60'ı ne ihracat ne de ithalat yapmaktadır. Bu durum genel olarak Diyarbakır'da üretilenin Türkiye ve Diyarbakır içinde tüketildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Diyarbakır'ın ekonomisinin, büyük çoğunluğunun kapalı ekonomi olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum tümüyle kapalı ekonomi olduğunu göstermez. Çünkü katılımcıların %35'i ihracat yapmaktadır. İhracat yapılan ülkelerin başında Irak gelmektedir. Irak'la ihracatın yapılması bölgesel ve kültürel yakınlıktan kaynaklıdır. Bu bağlamda Diyarbakır'ın ekonomi hayatında dış alım ve dış satım sınırlı bir seviyede kalmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan TUİK verilerine bakıldığında ihracat oranının en yüksek olduğu dönem 2013 yılı olarak belirlenmektedir. 2013 yılı, Türkiye ve Diyarbakır'ın siyasal sürecinde elzem dönemlerden biridir. 2013 yılıyla siyasal alanda Çözüm (Barış) Süreci başlatılmıştır. Dolayısıyla siyasal alanda Türkiye ve Diyarbakır ili, paydaş konumlarda yer almış olması ihracat oranına başka bir deyişle ekonomisine yansımıştır. Süreç içerisinde

ılımlı bir havanın oluşması ve çatışmalı durumun olmaması iş dünyasını olumlu yönde etkilemiştir. Siyasal alanlar arasında uzlaşının olması ekonomik alanı etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla 2013 yılı verileri ve siyasal durum arasındaki ilişki politik uzam ile ekonomi uzamı arasında öngörülebilir bir bağ olduğunu yansıtmaktadır.

Siyasal alan ile ekonomi alanı arasında var olan ilişkide baskın olan güç siyasal alandır. Devletin sunduğu ekonomik alan iş dünyasının gelişimini belirlemektedir. Diyarbakır politik açıdan görüşülenlerin belirttiği üzere; "Bıçak sırtı veya siyasal alanlar arasında sıkışmış bir kent" olarak ifade edilmektedir. Diyarbakır'ın politik yönden bu durumu yatırım yapma konusunda iş insanının ürkek davranmasına neden olmaktadır. Siyasal olarak alınan kararlar ve kentte yaşanan olaylar, Diyarbakır'ın ekonomik hayatı üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Diyarbakır siyasal kimlik açısından merkezi politikanın dışında bir duruş sergilemesi Diyarbakır'ı, sadece siyasi boyutta değil ekonomik boyutta da etkilemiştir. Bu anlamda görüşülenlerle gelişen sohbetler doğrultusunda 2000 yılı sonrası yaşanan siyasal değişimler kentin ekonomik yönünü etkilediği anlaşılmıştır. Görüşülenlerin ifade ettiği gibi; her ne kadar politik anlamda Diyarbakır genel siyasi yapından uzak yahut bir uzlaşı içinde olmadığı görünse de ekonomik olarak ilerleyebilmemiz için siyasi alanı takip etmemiz gerekmektedir. Bu durumda ekonominin, siyasi alanın ardından geldiğini göstermektedir.

2000 yılı sonrasında değişen siyasi düzen ekonominin ilerleyişinde farklılıklara yol açmıştır. 2002 yılında tek başına iktidara gelen AKP, genel siyasal yapının ve bölgeye bakışın değişimini sağlamıştır. Değişen siyasi yapı ekonomi açısından başlangıçta olumlu rüzgâra yol açmasına rağmen daha sonrasında bölgenin ekonomik yapısını olumsuz etkilemiştir. Özellikle Diyarbakır'ın 2000 yılı sonrası ekonomik durumunu etkileyen belirli dönemler vardır. Bu anlamda Çözüm Süreci, Sur Olayları örnek verilebilir.

2013- 2015 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 'Kürt Sorunu 'nu nihayete erdirmek amacıyla 'Çözüm/Barış Süreci' denilen süreç içerisinde, belirli adımları atmıştır. Siyasal alanda atılan bu adımlar başlangıç itibariyle Diyarbakır'ın ekonomisini olumlu bir şekilde etkilediği söylenebilir. Bahsedilen dönem içerisinde

sağlanan istikrar ve güven ortamı bölgeye yerli ve yabancı yatırımcıların gelmesini sağlamıştır. Çözüm Süreci bölgedeki siyasal müphemliğin giderilmesi ve uzlaşının sağlaması açısından ümit vaat edici olması, bölgenin ekonomik anlamda ilerlemesi yönünde belirgin etkilere yol açmıştır. Ancak Çözüm Sürecinin bozulması ve devamında sona ermesi bahsedilen olumlu gelişmeleri de sona erdirmiştir. Hatta Diyarbakır Çözüm Süreci öncesi var olan ekonomik durumun gerisine düşmüştür. Bölgede yaşanan ekonomik, sosyal, siyasal, ulusal olumlu gelişmeler sekteye uğramıştır. Her ne kadar bölgesel bir gerileme yaşandı gibi görünse de yaşanan durum, Türkiye'nin de ekonomik hayatını etkilemiştir. Görüşülenlerin ifadesi üzerine ihracat ve ithalat yapılan bazı firmalar Türkiye'de belirli bölgelere girilemez kararı almış ve bu yerler içinde Diyarbakır da vardı. Bu anlamda Çözüm Sürecinin sona ermesi ekonomik açıdan hem Diyarbakır'ı hem de Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Yine görüşülenlerin ifadesi üzerine Türkiye'de bazı illerdeki firmalar Diyarbakır'dan mal alım ve satımında geri çekilmiştir. Bu anlamda Çözüm Süreci'nin sona ermesi Diyarbakır'a ekonomik olarak bakışı değiştirmiştir. Dışarıdaki yatırımcı ekonomik açıdan kentten uzak durmuştur. Bu noktada Çözüm Süreci görüşülenler açısından Diyarbakır'da ekonomik açıdan bir yapım değil, yıkım süreci olarak değerlendirilmiştir. Böylece siyasal alanda alınan kararlar ekonomi alanını doğrudan etkilediği görülmektedir. Çalışma aracılığıyla ortaya konmaya çalışılan siyasi alanda yaşanan değişimler ekonomik alanda iş dünyasını ve iş insanını belirlediği, etkilediğini ve değiştirdiğini göstermektedir.

Çözüm Süreci sonrasında yaşanan Sur Olayları sadece Diyarbakır'ı değil çevre illeri de büyük ölçüde etkilemiştir. Sur Olayları Diyarbakır'ın ekonomisinin en gerilediği dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda bölgede yaşanan şiddet olaylarının bölgenin ekonomik yapısını etkilediğini göstermektedir. Yaşanan olaylar içerisinde bölgede insan göçü olduğu kadar, sermaye göçü de yaşanmıştır. Diyarbakır'daki çatışmalı süreç ekonomik olarak da parçalanmaya sebep olmuştur. Bu süreçte birçok firma kapanmış veya küçülme yoluna gitmiştir. Diyarbakırlı firmaların ürünleri farklı bölgelere ticareti konusunda sıkıntılar yaşamıştır. Dolaysıyla kentte yaşanan siyasi ve çatışmalı durumlar kentin ekonomisini doğrudan etkilemektedir.

Çalışmada yer alan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde ele alınan hususlar konusunda görüşülenler, ekonomik olarak karar mekanizmasının tek bir elde toplanması, kararların hızlı alınmasının yanında sorgulama sistemini de devre dışı bıraktığını belirtmiştir. Sistem iş dünyasında çoğulculuktan ziyade çoğunluğu esas almaktadır. Bu durumda siyasal alana yakın olanın ekonomi yönünden ilerlediğini, uzak olanın ise gerileceğini göstermektedir. Ekonomik olarak politik alanın kapsadığı öne çıkarken dışladığı geri plana atılmaktadır. Böylece siyasal olan ile ekonomik alanın tekrardan bağlantılı olduğu sonucunu doğurmaktadır.

Çalışmada Diyarbakır'ın siyasi yapısı ele alınmıştır. Bu anlamda Diyarbakır, merkez siyasi alanla paralel tercihlerde bulunmadığı seçimlerdeki tutumları üzerinden analiz edilmiştir. Bu noktadan hareketle hâkim siyasal alana muhalif bir konumda yer alması ekonomik açıdan da kenti etkilemiştir. Bilindiği üzere Türkiye'de iş insanını ve iş dünyasını siyasal alan oluşturmaktadır. İş dünyasında ilerleme bir anlamda politik olanla hareket etmeye bağlıdır. Ancak Diyarbakır'ın merkezi siyasal alanın dışında bir siyasal kimliği temsil etmesi Diyarbakır'ın ekonomisini etkilemiştir. Bu durum siyasal uzam ile ekonomik uzam arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. Dolayısıyla politik uzam ekonomik alanda yer alan iş dünyası ve iş dünyasının aktörü olan iş insanını aktif olarak etkilemektedir. Çalışma Diyarbakır'ın iş dünyasını etkilen faktörleri ve 2000 yılı sonrasında Diyarbakır'ın ekonomik durumunu değerlendirmektedir.

KAYNAKÇA

2000'e Beş Kala Diyarbakır (1995). Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.

Abakay, M A. (2019). *Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Ekonomi. (Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır Cilt 2).* Ankara: Manas Yayıncılık.

Abdurrahmanoğlu, M. (2016). Hılbıjartın: Kürtlerin Seçimle İmtihanı. *Birikim Dergisi*. (Erişim Tarihi: 03.02.2021).

Acar, F. (2013). Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi.* Cilt 1. Sayı 2. ss.15-32.

Açıkgöz, Ö. (2011). Sosyolojinin Problemli Bir Konusu Olarak, "Sosyal Sınıf" Kavramı Üzerine Önemli Sosyologların Düşünceleri ve Yorumlar. *Istanbul Journal of Sociological Studies* ,0 (26), 281-308. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9524/119010

Ahmad, F. (1999). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Aron, R. (2000). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri.* K. Alemdar (çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Arslan, D. (2003). Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (6), 115-135. https://dergipark.org.tr/tr/pub/kosbed/issue/25714/271351

Arslan, R. (1992). *Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme*. Ankara: San Matbaası.

Atılgan, G (2012). Türkiye'de Toplumsal Sınıflar. F. Alpkaya, B. Duru (Der.). *Türkiye'de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010", 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim içinde* (323-363). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Beneton, P. (1991). *Toplumsal Sınıflar*. 1. Baskı. Hüsnü Dilli (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Beysanoğlu, Ş. (1963). *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır.* İstanbul: Şehir Matbaası.

Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. (1. Cilt). Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları:1.

Beysanoğlu, Ş. (1996). *Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. (1. Cilt). Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları:1.

Boratav, K. (2016). *Türkiye'de İktisat Tarihi: 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi.

Bottomore, T. (1987). *Siyaset Sosyolojisi*. E. Mutlu (Çev.). Ankara: Teori Yayınları.

Buğra, A. (2015). *Devlet ve İşadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

BUĞRA, A. (2005). *Türk İşadamları ve Liberalizm.* Mehmet Ö. Alkan. (Ed.) "Liberalizm". İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bourdieu, P (1995). *Pratik Nedenler*. H. Tufan (Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.

Bourdieu, P. (2015). *Ayrım Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, D F. Şannan, A G. Berkkurt (Çev.). Ankara: Heretik Yayın.

Cem, İ. (2016). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Coser, Lewis A. (2008). *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları "Tarihsel ve Toplumsal Bağlamlarında Fikirler"*. Himmet Hülür, Serhat Toker, İbrahim Mazman (Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayın.

Çağlayan, E. (2014). *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Çağlayan, E. (2019). *Tek Parti Döneminde Diyarbakır'da Tarım. (Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır Cilt 2).* Ankara: Manas Yayıncılık.

Çakmak, O. (2003). Girişimciliğin Tarihsel Gelişimi. Piyasa Dergisi (61-77). Sayı, 8. http://www.libertedownload.com/Piyasa/08/09-orhan-cakmak-girisimciligin-tarihsel-gelisimi.pdf

Çiçek, C. (2011). *Küreselleşme ve Yerel Demokrasi Liberal Katılım Söyleminin Sınırları Diyarbakır Örneği*. İstanbul: Vate Yayınevi.

Çiçek, C ve Coşkun, V. (2016). *Dolmabahçe'den Günümüze Çözüm Süreci: Başarısızlığı Anlamak ve Yeni Bir Yol Bulmak.* Ankara: Barış Vakfı Yayınları.

Coşkun, M K. (2013). *Sınıf, Kültür ve Bilinç (Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat)*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Demir, İ. (2017). Türkiye'de Sınıflar. *Sosyolojik Düşün.* (2-30). 2(1) https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosdus/issue/30366/323446

Dinçer, B., Özaslan, M., ve Kavasoğlu. T. (2003). *İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*. Ankara: DPT 2671.

Divitçioğlu, S. (1981*). Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Sermet Matbaası (AR Yayın Dağıtım).

Diyarbakır Salnamesi (1999). Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO), http://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/, Erişim Tarihi: 23.01.2020.

Doğru, C. (2010). Osmanlı Toplumunda Kapitalist-Girişimci Sınıfın ve İnsan Tipinin Oluşumunu Engelleyen Faktörler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 11 (1), (75-91). https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisosbil/issue/2821/38038

Duman, Z. (2007). Türkiye'de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili. *Sosyoekonomik*, 5(5), (33-46). https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosyoekonomi/issue/21065/226810

Edgel, S. (1998). *Sınıf*. D. Özyiğit (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Engels, F. (1994). *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*. O. Emre (Çev.). İstanbul: Sosyalist Yayınlar.

Erkan, R. (2010). *Kentleşme ve Sosyal Değişme.* Ankara: Bilimadamı Yayınları.

Erkan, R. ve Aydın, D. (2012). *Doğuda Siyasetin Dinamikler (1946-2011).* Ankara: Vadi Yayınları.

Erkan, R. ve Bağlı, M. (2013). Diyarbakır'da Seçmen Davranışı ve Seçmen Davranışının Oluşmasında Yerel Medyanın Rolü. *Selçuk İletişim*, 3 (4), 181-196.

Ersoy, R. (2018). Kültür, Siyaset ve Milli Burjuvazi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* (1547-1565). 9 (16). DOI: 10.26466/opus.481760

Etçi, H. (2018). 2000 Sonrasında Türkiye'de Gerekçeleri ile Sendikal Kriz. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi* (125-149). 19 (43 SITKI KOÇMAN'ın Anısına Armağan). https://dergipark.org.tr/tr/pub/sobbiad/issue/39955/504168

Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Güldoğan, V. (2011). *Diyarbakır Tarihi*. Ankara: Kripto Kitapları.

Gürbüz, B. (2016). Orta Sınıf ve Orta Sınıflar üzerine: Tanımlar. *İktisadi ve Sosyal Düşünce Yazıları.* http://bugurbuz.blogspot.com/2016/08/orta-snf-ve-orta-snflar-uzerine-tanmlar.html

Gürel, B. (2014). Türkiye'de Kırda Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi. S. Savran, E A. Tonak ve K. Tanyılmaz (Ed.). *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinden (303-385). İstanbul: Yordam Kitap.

İmga, O. ve Osmanoğlu, E. (2014). Prof. Dr. Şükrü Karatepe ile "Kent, Politika ve Demokrasi Üzerine" Bir Söyleşi. *İDEALKENT*, 5 (12), 8-25

İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (Çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hülür, H. ve Akça, G. (2005). İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (17), 311-341. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26279/276892

Aljazeera Türk, 26 Aralık 2013, (http://www.aljazeera.com.tr/dosya/1990larda-kurt-siyasi-hareketi, Erişim Tarihi, 05.02.2021)

Karaca, N. (2014). Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, (67-89), 4(8). https://dergipark.org.tr/en/pub/yalovasosbil/issue/21791/234172

Keser, İ. (2017). *Diyarbakır Sosyolojik Bir İnceleme*. Adana: Karahan Kitabevi.

Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (1997). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keyder, Ç. (2017). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koç, Y. (2003). *Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Koçak, H. (2008). 50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak. *Ekonomi ve Hukuk Dergisi*. 69- 85.

Kongar, E. (2007). *21. Yüzyılda Türkiye* (39. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koşar, A. (2016). Erik Olin Wright'ın Sınıf Analizi Eleştirisi. İstanbul: *Sosyalist Teori ve Politika Dergisi*. 38-53.

Köse T. (2017). Çözüm Sürecinin Yükseliş ve Düşüşü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4 (1), 13-40. DOI: 10.26513/tocd.315152

Kurtulmuş, M. Tanyılmaz, K. ve Kaygısız, İ. (2014). Türkiye'de İşçi Sınıfının Maddi Varlığı ve Değişen Yapısı. K, Tanyılmaz, E A. Tonak ve S. Savran (Der.). *Marksizm ve Sınıflar dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinde (251-283). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2012). *Kapital (3. Cilt).* A. Bilgili. Eriş Yayınlar.

Marx, K. ve Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto*. T. Bora (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi.* T. Ok, O. Geridönmez (Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın

Newman, D M. (2013). *Sosyoloji Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Ozankaya, Ö. (1968). Modern Toplumda Sınıflar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, (499-507). 23 (01) https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3152/43827

Owen, R. ve Pamuk, Ş. (2002). 20. *Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*. A, Edirne (Çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.

Özkiraz, A. ve Talu, N. (2008). Sendikaların Doğuşu: Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi.* (108-126). Sayı 2.

Özlü, Z. ve Tiryaki, K. (2019). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bulgular (1924-1928). (Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır Cilt 2).* Ankara: Manas Yayıncılık.

Öztürk, Ö. (2014). Türkiye'de Finans Kapitali. S. Savran, E A. Tonak, ve K. Tanyılmaz. *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinden (227-251). İstanbul: Yordam Kitap.

Özyurt, C. (2014). Marx 'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2. 207-240.

Palabıyık, A. (2018). *Kürtler, Sol ve Sekülerleşme (HDP Üzerine Eleştirel Yazılar).* İstanbul: Pınar Yayınları.

Parla C. (2005). "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi,* no: 22(1). 57-84.

Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pıçak, M. ve Eroğlu, O. (2018). Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10, Sayı 20. 70-82.

Polatel, M. (2013) Diyarbakır'ın Sosyo-ekonomik Dönüşümünde Ermeni Mallarının Rolü (1920-1945). Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları.

Sağlam, S. (2015) Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Toplumsal Sınıflar (1923-1960). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (23). 287-297.

Savran, S. (1992). *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* (Cilt 1, 1919-1980). İstanbul: Kardelen Yayınları.

Savran, S. (2014). Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?. S. Savran, E A. Tonak, ve K. Tanyılmaz. *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinden (25- 71). İstanbul: Yordam Kitap.

Sönmez, M. (1987). *Kırk Haramiler Türkiye'de Holdingler.* İstanbul: Gözlem Yayıncılık.

Sözer, A N. (1969). *Diyarbakır Havzası*. Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.

Şahin, H. (2010). Türkiye'de İşçi Sınıfının Gelişim Süreci ve Geçmişten Günümüze İşçi Hareketi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (7), 21-30. https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed/issue/34718/383841

Tanyılmaz, K. (2014). Dünyada İşçi Sınıfı. S. Savran, E A. Tonak ve K. Tanyılmaz. *Marksizm ve Sınıflar: Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinden (71-91). İstanbul: Yordam Kitap.

Taş, M. (2019). *Türkiye'de Uygulanan İktisat Politikaları Çerçevesinde Diyarbakır Ekonomisi ve 2000'li yılların Ekonomik Analizi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Diyarbakır: DÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasi Partiler Partiler(Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler).* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Tunaya, T Z. (1988). *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*. İstanbul: Arba Yayınları.

Thompson, E P. (2012). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*. U. Kocabaşoğlu (Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.

Ünal, A Z. (2011). *Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik "Olgular, Kavramlar, Kuramlar"*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

Ünal, A Z (2013). *Sosyoloji 'ye Giriş (Toplumsal Tabakalaşma ve Hareketlilik)* içinden (138-163). İ. Çaplıoğlu ve H. Beşirli (Ed.). Ankara Grafiker Yayınları. s.s. 137-169.

Yanmış, M. (2015). 1980 Sonrası Diyarbakır Kent Kimliğinin Değişimi (Sosyal, Siyasal, Dini). Kent Çalışmaları II (Ed. M. Karakuyu, A. Keçeli, & Ş. Çelikoğlu), ss. 133-150, Ankara: Pegem Akademi. https://www.academia.edu/

Weber, M (2012). *Ekonomi & Toplum*. L. Boyacı (Çev.). İstanbul: Yarın Yayınları.

Wright, E O. (2016). *Sınıflar*. S. Toral (Çev.). İstanbul: Notabene Yayınları.

http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/View/15310/SEGE-2011.pdf

https://www.endeksa.com/tr/analiz/diyarbakir/demografi

www.karacadag.gov.tr Diyarbakır Dış Ticaret Raporu 2019.

www.karacadag.gov.tr Karacadağ Kalkınma Ajansı İstatistiklerle Diyarbakır 2012

www.tuik.gov.tr. 2020 verileri

EKLER

EK-1: GÖRÜŞME FORMU

1.Adı- Soyadı

……..

2.Cinsiyet?

1. ( ) Kadın 2. ( ) Erkek

3. Yaşınız?

1.( ) 21-25 yaş arası 2.( ) 26-30 yaş arası 3.( ) 31-35 yaş arası 4.( ) 36-40 yaş arası

5.( ) 41-45 yaş arası 6.( ) 46-50 yaş arası 7( ) 51-55 yaş arası 8.( ) 56-60 yaş arası

9.( ) 61 yaş ve daha büyük

4.Öğrenim durumunuz?

l.( )Herhangi bir öğretim kurumundan mezun değilim

2.( )İlkokul mezunu

3.( )İlköğretim ikinci kademeye devam ediyorum

4.( )İlköğretim (ortaokul) mezunu

5.( )Lise ve dengi okul mezunu

6.( )Yüksekokul / üniversiteye devam ediyorum

7.()Yüksekokul/üniversite mezunu

8.()Başka(belirtiniz.....
.....

5.Doğum yeriniz?

l.( )İl merkezi 2.( )İlçe merkezi 3.( )Kasaba / belde 4.( )Merkez köy

5.( )İlçe köy 6.( )Diğer (belirtiniz.....

6. Kaç yıldır Diyarbakır'da yaşıyorsunuz?

……

7.Medeni durumunuz?

l.( )Bekar 2.( )Evli 3.( )Boşanmış 4.( )Başka (belirtiniz.....

8.Evlenme yaşınız?

l.( ) 17 yaş ve daha küçük 2.( ) 18-20 yaş arası 3.( ) 21-25 yaş arası 4.( ) 26-30 yaş arası 5.( ) 31-35 yaş arası 6.( ) 36-40 yaş arası 7.( ) 41 yaş ve yukarısı

9. Çocuk sayısı?

……..

10.Hanenizde toplam kaç kişi barınıyor?

……..

11. Ailece nerede ikamet ediyorsunuz?

1 .( )İ1 merkezi 2.( )İlçe merkezi 3.( )Kasaba / belde 4.( )Merkez köy 5.( )İlçe köy 6.( )Diğer (belirtiniz.....

12. Diyarbakır merkezde ikamet ediyorsanız hangi semtte ikamet ediyorsunuz?

…….

13. Şu anda ikamet ettiğiniz semtte ne zaman taşındınız?

…….

14. Oturulan konut tipi?

1.( )Müstakil 2.( ) Bina 3. ( ) Güvenlikli Site 4. ( ) Villa 5. ( ) Diğer…….

15.Şu anda bulunduğunuz il / ilçe / beldeye, göç nedeniyle mi geldiniz? Evet ise nereden göç ettiniz?

1.( )Evet……. 2.( )Hayır

16. İş insanı olmadan önce herhangi bir işle uğraştınız mı, uğraştıysanız hangisiyle?

1. ( ) Hayır 2. ( ) Evet (Belirtiniz……

17.Babanızın mesleği nedir?

.....

18. Aileniz daha önce iktisadi anlamda geçimini ne şekilde sağlamaktaydı?

……
……
……
……

19. Şu anda iş hayatınızda yaptığınız iş daha önce bir aile geleneği miydi? (Yani iş alanınız bir ailesel miras mı?)

……..

20. Faaliyet alanını hangi tarihte kuruldu?

……

21. Faaliyet alanınız (kuruluşunuz) genel anlamda hangi sektörde aktiflik göstermektedir?

……
……
……

22. Faaliyet alanınıza türü nedir?

1 ( ) Şahıs Şirket

2 ( ) Anonim Şirket

3 ( ) Limited Şirket

4 ( ) Kolektif Şirket

23. Şirketinizin ithalat ve ihracat durumu nedir? İthalat yapıyorsa hangi ülkelere yapmaktadır? İhracat yapıyorsanız ne üzerinde ve nerelere?

……
……
……
……

24. Şirketiniz ne zaman büyüdü?

……
……
…….

25. Sizce dönemin siyasi iktidarına yakın olmak işlerinizin büyümesinde bir rolü var mı?

……
……
……
……
……
…….

25. Şirketiniz hangi dönemlerde daha fazla büyüdü yahut daha önceki konumuna göre geriledi?

……
……
……
……

27. Faaliyet alanınızda ücretli çalışan sayısı? Diyarbakır'da kaç faaliyet alanında hizmet vermektesiniz?

…….

28. Diyarbakır'da ne zamandan beri aktif olarak hizmet sağlamaktasınız?

……..……
…….

29. Sizce Diyarbakır'daki ekonomik yatırımlar için ne tür bir ortam olmalı / neler gereklidir?

……
……
……
……..

30. Size Diyarbakır'da hangi sektördeki insanlar daha fazla zenginleşiyor?

……
……
……
……
……

31. Daha önce hiç Diyarbakır'da vergi sıralamasına girdiniz mi? Girdiyseniz kaçıncı oldunuz ve kaç yılında bu sıralamaya girdiniz?

1. ( ) Evet (Belirtiniz.…… 2. ( ) Hayır

32. Siz iş sürecinde daha çok kendi öz kaynaklarınızla mı yoksa teşvik ve kredi üzerinden mi faaliyet yürütmektesiniz?

……
……
……
……
……

33. Kuruluşunuz/şirketiniz daha önce veya şu anda devletten herhangi bir teşvik aldı mı? Aldıysa kaç yıllarında?

……
……

……
……

34. Alınan teşvik ne boyutta bir teşvikti?

……
……
……

……
……

35. Banka kredisi kullandınız mı, hangi dönemlerde ne şekilde başvurdunuz?

……
……
……
……

36. Toplamda kaç devlet ihalesini aldınız ve hangi tarihler aralığında alındı?

……
……
……
……

37. Siyasal iktidarla iktisadi anlamda iş yapma arasında herhangi bir bağ var mıdır? Siyasal iktidar iktisadi gelişimde olumlu veya olumsuz etkileri var mıdır?

……
……
……

……
……

38. Alınan siyasi kararlar ekonomik manada nasıl etkilemektedir?

……
……
……
……

39. Faaliyet alanınız siyasi herhangi bir kararda olumlu veya olumsuz etkilenmiş midir?

……
……
……
……

40. Faaliyete geçtiğiniz tarihlerde hangi siyasi parti iktidardaydı ve Diyarbakır'da hangi siyasi parti aktif rol oynamaktaydı?

……
……
……
……

41. 2000 yılı öncesi ve sonrası faaliyet alanınızın iktisadi değerlendirmesini yapabilir misiniz? Bu yıllar öncesi ve sonrası süreçte ilerleme ve gerilemelerden bahsediniz.

……
……
……
……

42. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin iş dünyasındaki etkileri nelerdir? (Olumlu ve olumsuz olarak değerlendiriniz.)

……
……
……
……
……

43. Çözüm süreci faaliyet alanınız üzerinde herhangi bir etkisi oldu mu?

……
……
……
……..

44. Yaşanan şiddet olayları iktisadi hayatınızı ve Diyarbakır'daki iş durumunu nasıl etkiledi?

……
……
……
……

45. İş hayatına atılım sürecinde etkili olan etmenler özellikle siyasi boyutu varsa belirtiniz.

……
……
……
……

46. İktisadi gelişiminizi yani iş dünyasına geçiş sürecinizi anlatabilir misiniz?

……
……
……
……

47. Faaliyet gösterdiğiniz bu alana yönelmenizi sağlayan faktörler nelerdir?

……
……
……
……

48. İş yaptığınız dönemde sizce işlerinizin geliştiği en uygun dönem ne zamandı?

……
……
……
……

49. Diyarbakır'da kadınlar iş dünyasına ne zaman atılmaya başladı?

……
……
……

50. Diyarbakırlı iş kadınlarının yaşadığı olumsuz durumlar var mıdır? (Örnekle açıklayınız)

……
……
……